

Pánszlávizmus az orosz és a szovjet külpolitikában 1914–1991

Gecse Géza

A pánszlávizmus doktrínája a 19. században született, és célja Európa szláv szempontok szerinti „megszervezése”, ezt létrehozóinak többsége (szláv) államszövetség létrehozásával, orosz vezetéssel képzelte el. Az eredetileg Közép-Európában született paradigma a 19. század második felére vált az orosz nacionalizmus meghatározó elemévé. Hirdetői a szláv föderáció központjául Cárgrádot, vagyis Konstantinápolyt akarták megtenni, [1] amelynek megszerzése szerepelt az Oroszországot az első világháborúba vezető II. Miklós cár hadicéljai között. [2]

A 19. század utolsó két évtizedének történeti fejlődése polarizálta az orosz kormányköröket, amelyek egy része németbarát, másik része németellenes és inkább franciabarát volt. Az első világháború az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetével 1914. július 28-án kezdődött. [3] Az orosz kormányban a Szazonov külügyminiszter [4] által is képviselt németellenes, [5] franciabarát irányzat kerekedett felül, amely nem titkolta, hogy céljai között szerepel a Monarchia megsemmisítése. [6]

A világháborúban végül mégsem Oroszországnak, hanem Németországnak és a szövetségeseként harcoló Osztrák–Magyar Monarchiának sikerült ellenőrzése alá vonnia a Balkán országain kívül az Orosz Birodalomhoz tartozó területeket is.

Oroszország kimerülése ellenére a szentpétervári politikai élet csaknem valamennyi szereplője a végsofgyőzelemig kívánta folytatni a háborút. Ez Oroszország szempontjából öngyilkos politikának bizonyult, hiszen hozzájárult az egyetlen jelentős háborúellenes pártnak, a bolsevikoknak a győzelméhez, akik a békéért szóló dekrétumot – közvetlenül hatalomra jutásuk után –, 1917 novemberében meghozták. A hagyományos orosz birodalmi politika híveinek így csupán az emigrációban volt lehetőségük arra, hogy tévedésüket belássák. Az orosz birodalmi elképzelés kudarcának nem elhanyagolható szerepe volt abban, hogy a két világháború közötti orosz emigrációban a pánszlávizmussal szakító, eurázsiai irányzat mozgalommá fejlődött. [7]

Leninék 1917 decemberében fegyverszünetet kötöttek a központi hatalmakkal, majd béketárgyalásokba kezdtek, végül 1918. március 3-án Németországgal aláírták a breszt–litovszki békeszerződést. Ebben nemcsak a Baltikumról, hanem szláv területekről, így Lengyelországról és Ukrajna jelentős részeiről is lemondtak. [8] Az orosz kommunistáknak ez nem volt „elvi kérdés”, mivel küldetésüdatukat nem a szláv népekre, hanem a világforradalomra alapozták. [9] Ennek előmozdítására külön szervezetet hoztak létre: az 1919 márciusában megalakított Kommunista Internacionálé, a Komintern világpárt volt. [10] A béketárgyalások idején Oroszországban polgárháború dúlt, így az 1919–1920-ban születő új európai rendtőlük függetlenül, bár részben eredeti célkitűzéseik szerint – a (nyugati) szláv (és a román) nemzeti aspirációknak megfelelően alakult ki.

A kontinentális Európa legjelentősebb nemzete, a német potenciálisan egymaga jelentősebb tényező volt Európában, mint a balkáni és a közép-európai szláv nemzetek együttvéve. [11] A versailles-i európai rend sérülékeny mivolta korán nyilvánult. Először 1922-ben, amikor a háború két vesztes hatalma: Németország és a Szovjetunió megegyezett az itáliai Rapallóban, amelynek értelmében mindkét fél lemondott háborús jóvátételi követeléseiről, és megállapodott a diplomáciai kapcsolatok

felvételőrl. [12]

1923 végére a kommunista világmozgalom európai lendülete megtorpant, [13] a szovjet vezetésnek ezért is vált fontossá Ázsia, különösen Kína. Pekingben azonban 1927-ben a polgári Kuomintang-kormány véresen leszámolt a kínai kommunistákkal, s a világforradalom sikerének perspektívája így vitatémává vált Moszkvában. [14]

A „szocializmus egy országban” való felépítésének lehető ségőrl szóló vita aztán végül Sztálin javára do lt el. Trockijjal polemizálva ugyanis Sztálin állította azt, hogy fel lehet építeni a szocializmust a viszonylag fejletlen Szovjetunióban is.

A szovjet államnacionalizmus kialakulása

A vita után a Szovjetunió vezetői immár nem első sorban a világforradalom terjesztésére, hanem a Szovjetunió mint ország megerősítésére törekedtek. Ez megkövetelte a nemzetközi politikában kialakult államrendszerhez való alkalmazkodást, a nemzetközi politika szabályainak a betartását.

1931-ben Japán megtámadta Kínát, és megszállta Mandzsúriát, amelyből 1932-ben Mandzsuko néven önálló államot alakított. 1933 januárjában Németországban hatalomra jutott Adolf Hitler.

Ezzel egy időben a szovjet kormány utasítást adott a történelemkönyvek újraírására. Az Oroszország „egyéni jellegőrl” szóló koncepció került elő térbe. Míg korábban az orosz múlt pocskondiázása a hivatalos szovjet kultúrpolitika része volt, most újra megjelenhettek az orosz népmondák hő történetei. [15]

A húszas években a Szovjetunióknak még kifejezetten rossz volt a viszonya az újonnan létrejött szláv államokkal, hisz azok nem a bolsevikokkal, hanem az orosz fehéremigránsokkal szimpatizáltak, most ez a helyzet lényegesen megváltozott. Igaz, a lengyelekkel ennek ellenére sem sikerült javítani a viszonyt.

Az 1935-ös szovjet népfrontpolitika megbékélést szorgalmazott a nyugati demokráciákkal, és harcot hirdetett „a fináncióke legreakciósb, legsovínisztbb, legimperialistbb elemeinek nyílt terrorista diktatúrája”, a fasizmus ellen. A korábbi állásponttal szakítva a szovjet külpolitika etto rl kezdve státus quo-pártívá vált.

Ebből logikusan következett, hogy 1935 májusában a Szovjetunió nemcsak Franciaországgal, hanem Csehszlovákiával is kölcsönös segítségnyújtási szerződést írt alá, so t a szovjetek 1935-to rl elkezdtek Csehszlovákiát európai katonai bázisukká kiépíteni. [16]

Úgy tu nt, hogy Prága segítségével Moszkva egész Közép-Európában megerősítheti befolyását. [17]

Erre azért is „szükség” volt, mert a szovjetek a háborút a náci Németországgal már 1934-ben elkerülhetetlennek tartották. [18]

A szovjet pártvezetés nem sokkal 1939 augusztusa elő tt rehabilitálta a pánszlávizmust, majd 1941-to rl „imperialistaellenes” jellegű ideológiaként „aktualizálta”. [19]

1938 ő szén Németország a Csehszlovákiára mért csapásával szláv országot támadott meg, majd 1939 márciusában Csehszlovákiát a térképro rl is eltüntette. Szlovákia szláv államként ugyan, de a németeket maximálisan kiszolgálva létezett tovább, Csehország pedig elő bb önálló államként, majd protektorátusként funkcionált.

A bolsevikok a szovjet államdekeket tartották szem elő tt, amikor 1939. augusztus 23-án a Molotov–Ribbentrop-paktumban a nyugati szláv államok függetlenségéért a fülük botját sem mozdították.

A moszkvai pártsajtóban a szovjet–német egyezményt úgy tálták, hogy a „német és a szovjet nép szenvedett a legtöbbet a Versailles környéki békéto rl”, s ennek logikus következménye, hogy „összefogtak az angol–francia imperializmus ellen”.

So t, amit még az egyezmény aláírásakor mások nem láthattak: 1939

szeptemberében német–szovjet közös támadás törölte le a térképről Lengyelországot. A közös akció szovjet részről való indoklását lehetett azzal magyarázni, hogy az etnikai elvet követték, hiszen a két világháború közötti Kelet-Lengyelországban rengeteg fehér orosz és ukrán élt. 1939 és 1940 szeptembere között azonban a Szovjetunió e „szláv” területeken kívül bekebelezte Finnország keleti részét, majd Litvániát, Lettországot és Észtországot is. Nem kétséges, hogy egész Finnország hasonló sorsra jutott volna, ha a finnek nem tanúsítanak elkeseredett ellenállást 1939. november 30. és 1940. március 13. között, amelynek következtében szovjet katonák tízezrei [20] pusztultak a finn tavakba, erdőkbe és mocsarakba. [21]

E területeken, valamint Bukovina és Besszarábia megszerzésénél már nem lehetett komolyan az etnikai elvre hivatkozni. Sok orosz gondolta úgy, hogy a Szovjetunió biztonsága és gazdasági érdekei miatt volt ezekre a lépésekre szükség. Annak viszont elgondolkodtatónak kellett volna lennie, hogy 1939 és 1941 között a Kreml jótékony semlegességet tanúsított a tengely országai iránt.

Németalföld, Franciaország és Skandinávia megszállása után, [22] 1940 őszére nyilvánvalóvá vált: Hitler többet nyert a szovjet–német megemeltámadási egyezményen, mint Sztálin. [23] Ennek ellensúlyozására Moszkva 1941 első hónapjaiban Bulgáriában próbált javítani saját pozícióin, de a bolgár uralkodó: Borisz cár, megrettenve a balti országok 1940-es szovjetizálásától, inkább a németek mellett döntött. A németeknek viszont Bulgáriát az angolok görögországi megjelenése tette „fontossá”, mivel a britek ellen a Balkánon Bulgáriából lehetett a legkönnyebben hadat viselni. [24]

Az 1941. június 22-i német támadás aztán egyetlen nap alatt megváltoztatta a németek iránti „baráti” viszonyt. [25]

Paradox, de tény, hogy e szovjetellenes háború a „kelet-európai szláv világ” jelentős részét a németek oldalán találta. A bolgárok, a szlovákok, a horvátok mindannyian a horogkereszt árnyékában meneteltek, ami korábban azért nem tűnt fel, hiszen ők is, mint a Szovjetunió, a Harmadik Birodalom szövetségesei voltak. A helyzet az orosz jelleg további erősítését váltotta ki a moszkvai vezetésből. [26]

A Németország elleni háborút 1941 augusztusától kezdődően nem kizárólag a „proletár internacionalizmus”, illetve a „szovjet-orosz államnacionalizmus”, hanem immár a szláv eszme, vagyis a „pánszlávizmus” szellemében kezdték el szervezni.

Pánszlávizmus a szovjet külpolitikában

Érdekes kísérlet volt ez a hagyományos pánszlávizmus integrálására, hisz igyekeztek különbséget tenni az új „demokratikus” és a régi „reakciós” pánszlávizmus között. [27]

Az 1812-es, Napóleon elleni háborúhoz hasonlóan a németek elleni mostanit is nagy honvédó háborúnak keresztelték el. [28]

A sztálini vezetésben a háború során egyre erősebbé vált az a meggyőződés, hogy az egyetlen nép, amelyikre számíthatnak, az orosz. [29] E nemzet birodalmi ambícióit elégítették ki a leginkább azok a területek, amelyeket a szovjet vezetés a németek jóváhagyásával 1939 és 1941 között megszerzett. Ennek a politikának a jegyében tüntették el a térképről 1943-ban és 1944-ben Sztálinék a négy muzulmán szovjet autonóm közigazgatási egységet. [30]

Még két hónap sem telt el a német támadás kezdete óta, amikor a Szovjetunióban 1941. augusztus 10-én össz-szláv találkozót tartottak Alekszandr Gundorov tábornok elnöklete alatt, majd 1941 októberének elején Moszkvában létrehozták az Össz-szláv Bizottságot is. [31] Bár „hivatalos” szovjet politikusok nem szerepeltek benne, súlyát jelezte, hogy a szovjet értelmiségi elit

képviseltette magát benne: az írók közül Nyikolaj Tyihonov, Alekszandr Fagyejev, Alekszej Tolsztoj és a zeneszerző Dmitrij Sosztakovics. Ezt a szervezetet az 1867-ben alakult moszkvai szláv bizottságtól alapvetően megkülönböztette, hogy most a lengyelek nem hiányoztak belőle: Wanda Wasilewska képviselte őket – az ukrán kommunista drámaírónak, Alekszandr Kornyejcsuk volt a felesége – a cseheket pedig Zdeněk Nejedlý, a prágai egyetem tanára és Jan Šverma. Alekszej Tolsztoj bevezetőjében elítélte a régi reakciós pánszlávizmust, és a szlávok békés, szabad fejlődésének szükségszerűségét hangoztatva a németek elleni harcra, a szlávok erőinek egyesítésére mozgósított.

Sokkal jobban elő volt készítve a bizottság második kongresszusa 1942. április 4-én és 5-én. Sosztakovics és Alekszej Tolsztoj orosz nacionalizmusa-patriotizmusa néhány évvel korábban elképzelhetetlen lett volna a Szovjetunióban. [32]

*

A német támadás után a Komintern politikája annyiban módosult, hogy hivatalosan visszatért a szervezet 1935-ös VII. kongresszusán elhatározott irányvonalhoz, vagyis az antifasiszta népfrempolitikához. 1943. június 10-én megszüntették a Kominternt, aminek szimbolikus jelentősége is volt, hiszen ettől kezdve a Szovjetunió nemzetközi szinten ismerte el a nemzeti elv elsőbbségét. [33]

A (pán)szláv propagandát kiterjesztették Nagy-Britannia, Kanada, Latin-Amerika és az Egyesült Államok szláv származású emigránsaira is. A detroiti Amerikai Szláv Kongresszuson 1942. április 25-én és 26-án megkísérelték rávenni a szláv ösökkkel bíró tízmillió amerikait, hogy a Hitler elleni küzdelmet és a Szovjetunió politikáját támogassák. [34]

*

Az a Sztálin, aki az 1904–1905-ös orosz–japán (e „szégyenteljes imperialista”) háború idején egyik brosúrájában azt kívánta, hogy „legyen ez a háború még nagyobb csapás a cárizmus számára, mint amilyen a krími háború volt”, [35] megszegte az 1941-ben Japánnal kötött barátsági szerződést, 1945-ben megtámadta a felkelő nap országát, majd a gyors győzelem utáni, 1945. szeptember 2-i rádióbeszédében immár a következőket mondta: „Az orosz csapatoknak 1904-ben az orosz–japán háborúban elszenvedett veresége súlyos nyomokat hagyott népünk emlékezetében. Sötét szégyenfolt maradt hazánkon. Népünk azonban bízott... és elérkezett a nap, amikor a csorbát sikerült kiköszörölni.” [36]

*

A Vörös Hadsereg 1944-es és 1945-ös győzelmei teljesen megváltoztatták a világ képét. Bár a Szovjetunió eredetileg nem a szláv testvérek felszabadításáért indított háború következtében érkezett Közép-Európába, a szlávok közül sokan „szláv felszabadítóként” üdvözölték. Közéjük tartozott Péter jugoszláv király, aki 1945. január 11-én kijelentette: „Az Oroszországgal való testvéri szövetség egyike a szláv népek legmélyebben gyökerező vágyainak.”

Hriszto Gandev bolgár történész 1945-ben a következőket írta: „Százötven esztendőn keresztül a szláv gondolat két élősködő osztály: a földbirtokosok és a burzsoázia magánérdekeit szolgálta. Ezt az eszmét tehát maguknak a szláv nemzeteknek a kizsákmányolására használták fel. Ma, 1300 év óta először, a szlávok egy rendkívüli pillanatot él át, amely örökre képes lesz garantálni biztonságát. A német veszély eltűnt. Megdöntötték azokat a kormányokat, amelyek a szláv nemzetek közötti viszályokat szították. (...) A szláv nemzeteknek a pánszláv együttműködés érdekében olyan politikai rendszert kell kidolgozniuk, amely a kis és nagy nemzetek teljes egyenjogúságát biztosítja. Ezt a szláv szövetséget a Szovjetunióknak kell megszerveznie és vezetnie.” [37]

Míg 1939 és 1941 között a szovjet vezetés a demokratikussá „szelídített” pánszlávizmust csupán rehabilitálta, 1941 augusztusától szervezettel megerősítette, és igyekezett felhasználni nemzetközi politikájában is. A kelet-európai „egészségügyi zónán” belül, amelynek célja a Szovjetunió biztonságának a garantálása volt, e szláv országokra kívánt támaszkodni: 1939 és 1941 között inkább imperialista- és főként britellenes éllel, 1941 után pedig németellenes éllel úgy, hogy a kommunista ideológiával nem szembekerülve, a szovjet külpolitikai célokat szolgálja ki.

1942 nyarán eldöntött, hogy a második világháború után teljes mértékben visszaállítják Csehszlovákia államiságát. [38] A közép-európai országok közül ettől kezdve Bulgária és Csehszlovákia számított a legfontosabbnak, csak őket követték a Balkán szláv nemzetei. Lengyelország még e két államnál is fontosabb volt, a szovjetek azonban tisztában voltak vele, hogy itt jelentős sikerre nincs esélyük. [39]

Az 1944. októberi Sztálin–Churchill-találkozó után a Külügyi Népbizottság keretei között a háború utáni rendezést előkészítő Litvinov-bizottságban a szovjet vezetés úgy ítélte meg, hogy a Szovjetunió legközelebbi szomszédságába a „legjobb esetben” a következő országok fognak tartozni: Finnország, Svédország, Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, a Balkán félsziget szláv országai és Törökország. A rendszert kétoldalú szerződésekkel kívánták kialakítani. [40]

1945. március 28-án egy Edvard Benes elnök tiszteletére rendezett ebéden Sztálin a „rég szlavofilokat” azért nevezte „reakciósnak”, mert az összes szláv nemzetet „egy az orosz nép védelme alatt álló államban egyesítették volna”. „Az új szlavofilok – akik közé Sztálin magát is sorolta –, a független szláv államok szövetsége mellett kötelezték el magukat”. [41]

*

A második világháború végén már nem volt kétséges, hogy a Wehrmacht megsemmisítése után az európai kontinensen nem lesz a Vörös Hadsereggel szemben számottevő szárazföldi katonai erő.

A Szovjetunió második világháború utáni külpolitikai elképzeléseit összefoglaló – Magyarországon ismert egyetlen – „terv” Ivan Majszkij volt londoni szovjet nagykövet, 1944-ben külügyi népbiztoshelyettes 1944. január 11-i, főnökének, Molotov külügyi népbiztosnak címzett elgondolása, amely a „szigorúan titkos” minősítést kapta. [42]

A memorandum értelmében a háború utáni „Európában csak egyetlen hatalmas szárazföldi hatalom – a Szovjetunió, és egyetlen erő a tengeri hatalom – Anglia maradhat. (...) Lengyelországot mint független és életképes államot kell helyreállítani, de a lehető legkisebb határokon belül. (...) Csehszlovákiát... meg kell erősíteni – területileg, politikailag, gazdaságilag.” Úgy kell rá tekinteni, „mint befolyásunk közép- és délkelet-európai előretolt hadállására.” [43]

*

Még nem fejeződött be Budapest ostroma, amikor Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt és Joszif Visszarionovics Sztálin 1945. február 4. és 12. között a Krím-félsziget nyaralóhelyén, Jaltában találkoztak, ahol nyilatkozatot fogadtak el a „felszabadított Európáról”. Egyetértettek abban, hogy a térségben „demokratikus választásokat” kell tartani, és a háborúért felelős személyeket nemzetközi büntetőtörvényszék elé fogják állítani.

Sikerült a szövetségeseeknek megállapodniuk az úgynevezett „megszállási zónákról”, hogy Németország területén ki hova vonul majd be, valamint arról is, hogy a békeszerződés aláírásáig Berlin négyhatalmi megszállás alá kerül. [44] Átmeneti megoldásról volt tehát szó, vagyis annyi időre szólt, amíg Németországgal nem kötnek békét. Németországgal azonban hosszú ideig nem kötöttek

békeszerződést, így a Jaltában még átmenetinek szánt állapotok évtizedekig a világ tartós kereteivé váltak. [45]

*

A „nagyok” legközelebb fél év múlva, a porosz királyok egykori rezidenciájában, Potsdamban tárgyaltak, [46] 1945 júliusában a lengyel és a csehszlovák kormánynak ezen a találkozón sikerült megszereznie a nemzetközi jóváhagyást ahhoz, hogy a német lakosságot országuk területére kitelepezhessék. [47] A nem szláv lakosság kitelepítése reakció volt a náci ideológia faji kizárólagosságára. Mint ilyen, nem volt „klasszikus” bolsevik elképzelés, inkább mutatott rokonságot a németellenes szláv nacionalizmussal, amely ekkoriban pánszláv jegyeket mutatott. A „kis szövetségesek” közül a csehszlovák kormány nemcsak a németeket, hanem a magyarokat is szeretne volna kitelepíteni, és törekedett is megkapni ehhez a nagyhatalmaktól a nemzetközi felhatalmazást. [48] A prágai vezetésnek azonban a potsdami értekezleten csak a németeket illetően sikerült e hozzájárulást megkapnia, a magyarok vonatkozásában még annak ellenére sem, hogy néhány vezető szovjet politikus kijelentései alapján a csehek ebben megalapozottan „reménykedhettek” [49]

Nemcsak a pánszláv logika, hanem a pusztán nagyhatalmi érdek is sarkallhatta a szovjet politikát, amikor 1945 után, a 19. századi hatalmi osztozkodás szabályait követve, jelentős német területekkel „kárpótolta” keleti területeinek elvesztéséért Lengyelországot. Ezzel két legyet ütött egy csapásra: egyrészt nyugat felé „tolta” Lengyelországot, területet adott neki, amivel a lengyel nacionalizmus oroszellenességét csökkentette, másrészt ugyanezzel a lépésével „strukturálisan biztosította” Lengyelország németellenességét, azaz erőteljesen csökkentette a lengyel–német kibékülés, vagyis egy lehetséges szovjetellenes lengyel–német összefogás esélyét.

A Szovjetunió biztonságpolitikai szempontjait Csehszlovákia mint „előretolt ék” kiválóan látszott szolgálni, és a szudétánémetek kitelepítése Sztálinék szemében ugyanolyan logikus lépésnek tűnt, mint a sziléziai és pomerániai németeké a lengyeleknél.

*

Az ENSZ-nek a létrehozása mögött az az idealista amerikai elképzelés húzódott meg, hogy a második világháború befejezése után lehetséges lesz a világot egységes demokratikus elvek szerint, az egyéni szabadságjogokat, a nemzetek önrendelkezését tiszteletben tartva kormányozni.

Az 1945 áprilisában elhunyt Roosevelthez képest a helyébe lépő Truman amerikai elnökre ez az optimizmus azért kevésbé volt jellemző, de a nyugati közvéleménynek amúgy is idő kellett ahhoz, hogy észrevegye a sztálini vezetés igazi arcát. Annál is inkább, mert Sztálinék ügyeltek arra, hogy a nyugat-európai országok, illetve az Amerikai Egyesült Államok érdekeit közvetlenül ne sértsék. [50] A szovjeteket az 1945 utáni időszakban alapvetően a háborús jóvátétel gyanánt hazaszállítható javak megszerzése érdekeltte, és kétségtelen, hogy a számukra hatalmas áldozatokkal járó háború után nem volt bennük kello empátia a megszállt területek lakosságának gondjai iránt. [51]

Az amerikaiak részéről a Roosevelt-féle „egy világ koncepciót” 1946 júliusára már tetten érhetően a „két világ elmélet”, másként nevezve a „nyugati stratégia” szorította ki: Washington fokozatosan nem egész Európa, hanem csupán annak nyugati része kezdte érdekelni. A sztálini vezetést viszont Németország után az úgynevezett „köztes-európai” térség, amelyet 1945 után Kelet-Közép-Európának, illetve Kelet-Európának nevezhettünk.

*

1945-ben szovjet csapatok állomásoztak Königsbergben, Budapesten, Bécsben és Berlinben. 1946-ban a Szovjetunió

ellenőrizte egész Kelet-Európát. A klasszikus (pán)szláv elképzeléseknek megfelelően a térséghez tartoztak a nem szláv magyarok, albánok és románok is. Annak ellenére, hogy a második világháború után kialakult államhatárok többnyire ismét a klasszikusnak számító pánszláv elképzelések szerint alakultak, el kell ismerni, arra eredetileg sem a 19. századi orosz pánszlávok, sem pedig a szovjetek nem gondoltak, hogy Königsberg Kalinyingrádként közvetlenül Oroszország része lesz, mint ahogy azzal sem számoltak, hogy Németország keleti része a Szovjetunió érdekszférájához fog tartozni.

A Szovjetunió 1945 után megtartotta valamennyi, a Molotov–Ribbentrop-paktumban megszerzett hódítását, és 1945 júniusában egy Csehszlovákiával kötött szerződésben [52] – mint „ósi ukrán földet” [53] – magához csatolta Kárpátalját. [54] Dél-Dobrudzsában, Bulgária és Románia között érvényben maradt az 1940-es craiovai békében meghúzott határ, [55] amiben a szláv rokonszenven kívül annak is szerepe lehetett, hogy a bolgárok nem harcoltak a második világháborúban a szovjetek ellen, míg a románok igen.

A Szovjetunió szemében a „kelet-európai” térségen belül Lengyelország, Jugoszlávia, Románia [56] és Bulgária mellett Csehszlovákia volt „igazán fontos”, részben a németkérdés, részben pedig geostratégiai szempontok miatt. Mindemellett a szovjet vezetés szándékosan kereste a térségben a feszültséggerjesztő tényezőket, hogy a térség államai közvetlenül Moszkvához forduljanak sérelmeik orvoslásáért, hogy ekképp a Moszkvától való függésük minél erősebb legyen. [57]

Sztálinék nemcsak a szláv országokat, hanem a (pán)szláv mozgalmat is kitüntetett figyelemben részesítették.

1946. december 8-án öt napig tartó (pán)szláv kongresszust [58] tartottak Belgrádban, [59] mivel „Kelet-Európában” a Hitleren aratott győzelem után Jugoszlávia számított a második legrangosabb szláv országnak.

Elsőször fordult elő a pánszlávizmus történetében az, hogy egy ilyen rendezvény ne magánkezdeményezésre, hanem állami támogatással szülessen meg. Elsőször fordult elő az is, hogy világméretű volt: jöttek szláv küldöttek az Egyesült Államokból, Kanadából, Dél-Amerikából, Ausztráliából és Új-Zélandból is. A szláv küldöttségek állami hovatartozásuk szerint képviseltették népeiket, így volt szovjet küldöttség, amelyben az oroszokon kívül fehéroroszkok és ukránok is voltak; volt jugoszláv küldöttség; szerbekkel, horvátokkal, szlovénekkal és macedónokkal; volt csehszlovák küldöttség cseh és szlovák képviselőikkel, de Lengyelország és Bulgária képviselői sem hiányoztak.

Az egybegyűltek lelkesen fogadták a Romániát, Bulgáriát, Belgrádot és Bécsét „felszabadító” Fjodor Tolbuhin marsallt is, és hosszasan éljeneztek a megnyitóbeszédet tartó Titót, aki Sztálint és a Szovjetunió szerepét a következőképpen méltatta: „Mi történt volna, ha a dolgozók és parasztok állama – élén zseniális vezérével, Sztálinnal – nem létezett volna? (...) A nagy Szovjetunióban élő testvéreink hatalmas áldozatáért, mi, a többi szláv nemzet most köszönetünket fejezzük ki.” [60]

Titót a szónoki emelvényen a jugoszláv Milovan Gyilas, majd a moszkvai egyetem tanára, Borisz Grekov akadémikus követte. [61]

A (pán)szláv mozgalmat Moszkva igyekezett tehát felhasználni nemzetközi politikájában is. 1948 folyamán azonban épp az építmény legszilárdabbnak hitt pilléréről, Jugoszláviáról „derült ki”, hogy „nem lehet rá építeni”.

*

Sztálin 1946 februárjában „a Vörös Hadsereg erejéről, illetve a szovjet társadalmi rendszer kapitalizmusénál haladóbb jellegéről”

tartott beszédet, [62] amelyet Nyugaton a kapitalista világ elleni harc meghirdetéseként értékelték. [63] Churchill híres fultoni beszéde csak ez után, vagyis 1946 márciusában hangzott el. [64]

A nyugati hatalmakkal kötött megállapodásokat Sztálin igyekezett pontosan betartani. Éppen ezért nem támogatta a görög kommunisták által kirobbantott polgárháborút Görögországban, mert nem akart összeütközésbe kerülni sem Nagy-Britanniával, sem pedig az Egyesült Államokkal. [65]

Nagy-Britannia beavatkozása után ugyanis az Egyesült Államok hajlandónak bizonyult támogatni a görög kormányerőket. Truman amerikai elnök 1947. márciusi beszédét [66] szokás a hidegháború valódi kezdetének tekinteni, mivel ebben fogalmazta meg a „feltartóztatási doktrínát”. Ennek értelmében az Egyesült Államok „segíti azoknak a szabad népeknek a küzdelmét, amelyek ellenállást tanúsítanak, ha fegyveres kisebbségek vagy külső erők kívánják őket leigázni”. [67]

Ennél is fontosabb volt azonban, amikor 1947 júniusában George Marshall amerikai külügyminiszter a háborúban sokat szenvedett országok gazdaságának a rendbetételére meghirdette [68] a róla elnevezett Marshall-segélyt, amelyet a Szovjetunió és a befolyása alá tartozó valamennyi ország végül visszautasított. A segély konszolidálódással, az annak felhasználásáról szóló tájékoztatói kötelezettséggel járt volna, a kelet-európai államok esetében pedig legalább a „ketto´s (szovjet, illetve amerikai) kötıdéssel”, amit viszont a sztálini vezetés nem tuıt el.

*

1947. szeptember végén Moszkva létrehozta a Kommunista Pártok Tájékoztató Irodáját, a Kominformot. [69] Konzultatív, tanácsadó testületrıl volt szó, az elnevezés ezt sugallta, holott a szervezet valójában az egész kommunista mozgalom irányítására igényt formált. [70]

A Kominform folyóiratának egyik székhelye Belgrád lett, ez a Szovjetunió Jugoszláviába vetett bizalmáról árulkodott. Nem telt bele egy esztendő, és a helyzet megváltozott.

Tito 1948. június 28-án „vált fekete báránnyá”, [71] és miután Jugoszláviát kizárták, a Kominform júliusi határozatában a „tagpártok” felszólították a jugoszláv kommunistákat, hogy szabaduljanak meg vezetőikrıl. [72] Titóék nem sokat teketóriáztak, letartóztattak, illetve börtönbe zártak mindenkit, akit ellenségüknek véltek. A Szovjetunió és a kelet-európai tömb országai 1949 szeptemberében felmondták a Jugoszláviával kötött egyezményeket, [73] majd az ekkor indított koncepciók perekben megbélyegzés, rosszabb esetben kivégzés járt a jugoszláv kapcsolatért. [74]

Az is hozzájárulhatott a pánszlávizmus háttérbe szorulásához, hogy azt csak Európában lehetett használni, és a szláv nemzetek közötti konfliktusok megoldásakor használhatatlannak bizonyult. Ilyen volt Teschen hovatarozásának a kérdése a csehek és a lengyelek között, Macedónia ügye a szerbek és a bolgárok között, de Ukrajna önállósága is ezek közé tartozott.

Miközben a Kominform ezekkel a problémákkal volt elfoglalva, a Görögországban zajló polgárháború a kormány, áttételesen az amerikaiak győzelmével fejezıdött be. [75] 1949-re létrehozták a klasszikus hidegháborús intézményeket, ezek közül a leghatékonyabbnak a késıbbiek folyamán a NATO bizonyult.

Európában a németkérdés „Jalta szellemében való tartósításával” 1949-re új nem szláv országgal, a Német Demokratikus Köztársasággal boıtult a „kelet-európai blokk”. Ettıl kezdve a Szovjetunió „globális küldetésének” mind élesebben ellentmondani látszott a térségben alkalmazott (pán)szláv politika, hiszen az albánokon és a magyarokon kívül a németeknek sem volt semmi

közük a szlávokhoz. (A nem szláv románok ortodox hitükkel átmenetet képeztek, míg a szláv lengyelek éles oroszellenességük miatt már korábban sem számítottak a pánszláv tábor tagjainak, nem beszélve a titói Jugoszláviáról.) Nagyon poétikán fogalmazva az itteni országok fontosságát „a Szovjetunió számára az a tény határozta meg, hogy kezdettől fogva biztonsági zónát képeztek, amely stratégiai védelmet biztosított a szocializmus központja számára.” [76]

Az amerikai–szovjet szembenállás 1948-tól Koreában is kifejezésre jutott. Moszkva befolyását nemcsak az európai népekre, hanem az összes többire is ki kívánta kiterjeszteni. A szláv testvériség helyét ennek megfelelően egyre inkább a „szovjet patriotizmus” súlykolása váltotta fel, ebben viszont nehezen lehetett különbséget tenni az orosz és a szovjet között.

*

Összefoglalva: a második világháború befejezése és a hidegháború következtében Európában kialakuló, nemzetek fölötti szervezetek megalakítása közötti időben a moszkvai vezetés 1947-ig először a biztonságot preferáló politikát követte, ez után viszont offenzív „forradalmi” politikára váltott, de csak a Jaltában neki megállapított megszállási zónában. Ebben az „önkorlátozásban” az atombomba 1949-ig kizárólagos amerikai birtokán kívül nem kis szerepe volt annak, hogy Sztálin 19. századi fogalmakban és – főként – területben gondolkodott. [77] Ennek a gondolkodásmódnak több esetben is az lett a következménye, hogy pont az ellenkezőjét érte el annak, mint amit szeretett volna. [78]

A német egység ügye azzal, hogy 1949 augusztusában a nyugati zónában megalakult a Német Szövetségi Köztársaság, majd ezt követően, 1949 októberében, a szovjet megszállási övezetben a Német Demokratikus Köztársaság, végleg megghiúsulni látszott.

Globális szerepvállalás a szovjet külpolitikában

Sztálin szemében Jugoszlávia több szempontból is a kelet-európai blokk kulcsországának számított. Olyan ország volt, amelyen keresztül a meleg tengerek közvetlenebbül voltak elérhetőek, mint a Dardanellákon át vagy Konstantinápolyon keresztül. Duna-parti ország lévén ellentétben lehetett rajta keresztül a közép-európai térség hajóforgalmát. Az egyik legjelentősebb szláv ország volt, és a Szovjetunió után Európában itt volt a legerősebb a kommunista párt. Állami léte új életre keltésében kulcsszerepe volt a jugoszláv kommunista (ellenállási) mozgalomnak. Belgrád státusa mind szláv-pánszláv, mind pedig kommunista szempontból presztizskérdésnek számított. Ám hiába számítottak a jugoszlávok „Sztálin legjobb tanítványainak”, 1948 tavaszán–nyarán a szovjet és a jugoszláv vezetés között súlyosan kiéleződtek az ellentétek. [79] A Kominform 1948. júniusi második, bukaresti értekezletének a fő témája már a jugoszláv–szovjet konfliktus volt, ahol a szovjet főideológus Zsdanov közölte: bizonyítékaik vannak arról, hogy „Tito imperialista ügynök”. 1949 augusztusa után Sztálin azt mondta, hogy a jugoszláv kormányt egy „hitlerista-trockista ügynök vezeti”. 1949. október 25-én a Szovjetunió a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította Jugoszláviával. [80] A Kominform 1949. novemberi, Magyarországon tartott értekezletének határozata szerint pedig a „JKP gyilkosok és kémek kezében” van. [81]

1949-ben a Szovjetunió sikeresen meglepte az Amerikai Egyesült Államokat azzal, hogy a sarkkör közelében atombombát robbantott. Legalább ekkora meglepetést okozott Moszkva a rakétatechnika terén elért eredményeivel. [82]

1949-től, Maóék hatalomra jutásával, Kína is a „szocialista népek testvéri családját” erősítette. [83] A Távols-Keleten 1950 és 1953

között a Szovjetunió Észak-Koreát és Kínát támogatta a koreai háborúban. [84] A szovjet–jugoszláv viszony eközben, 1952-re mélypontjára jutott, ekkor a két ország között háború kitörésével számoltak. [85]

Moszkva igényt tartott az általa vezetett világmozgalom egységes irányítására, Jugoszlávia viszont nem volt hajlandó oly mértékben behódolni, mint az összes többi „népi demokrácia”. Az eset Sztálin szemében azért tűnt veszélyesnek, mert precedenst teremtett. A belgrádi vezetés ugyanis ezzel „rossz példát” mutatott a kommunista államoknak, ami viszont sértette Moszkvának a hatalmi monopóliumra vonatkozó igényét. 1948 decemberében a következő fejtegetés jelent meg a Kominform lapjában: „A Szovjetunióval szembeni magatartás mutatja meg, ki maradt hű a proletár internacionalizmus ügyéhez.” Vagyis: „A »proletár internacionalizmus« lett a Szovjetunióhoz való hűség rejtett szinonimája.” [86] Ez a proletár internacionalizmus, még ha az oroszok szemében nehezen volt is különválasztható a szovjet „nemzettudattól”, ettől kezdve immár nem a szláv–pánszláv jegyeket hangsúlyozta.

A Sztálint 1953-ban felváltó Nyikita Szergejevics Hruscsov az atomfegyverek, illetve az interkontinentális ballisztikus rakéták birtokában a megváltozott nemzetközi erőviszonyokból más következtetéseket vont le, mint elődje. [87] A változásokhoz időre volt szükség, bár a Koreában 1953. július 27-én megkötött fegyverszüneti egyezményt már a sztálini örökséggel való szakítás első jeleként lehetett értékelni. A Szovjetunió és Jugoszlávia között is javult a viszony, nem akkora mértékben ugyan, mint a szovjetek szeretnék volna, de ennek szubjektív okai is voltak. [88]

Az NSZK NATO-hoz való csatlakozása, a osztrák államszerződés és a Varsói Szerződés 1955-ös létrehozása után az 1956. február 25-én kezdődő XX. kongresszus mérföldkönek bizonyult a szovjet külpolitikában is. Nyikita Szergejevics Hruscsov titkos beszédében [89] olyan alapkérdést tett fel, amely nem szerepelt a marxizmus–leninizmus klasszikusainál: „Lehet-e a szocializmus világméretű győzelmére hivatkozni, ha ennek a szovjet civilizáció pusztulása az ára? [90]

A Sztálinéval is szöges ellentétben álló hruscsovi álláspont a következő: a kapitalista világgal való összeütközés nem szükségszerű, vagyis a világháború elkerülhető. Azzal, hogy meghirdette „a békés egymás mellett élés” politikáját, Hruscsov revízió alá vette, vagy ahogy a szovjet párt szóhasználatából megszoktuk: „alkotó módon továbbfejlesztette” a leninizmust. [91]

Ezen az „újításán” kívül Hruscsov beszédének igen fontos tétele volt a „szocializmushoz vezető utak különbözőségének” az elismerése. Eredőjét tekintve Hruscsov a békét, a szovjet blokkon belüli különböző önálló szocialista fejlődési utak lehetőségét ígérte, azt, hogy a munkásosztály nem feltétlenül és kizárólag csak fegyveres úton, hanem békésen, akár a parlamenti hatalom megszerzésével is hatalomra juthat. [92] Ekkor még nem lehetett persze tudni, hogy a gyakorlatban mi az, amit a Szovjetunió Kommunista Pártja valóban hajlandó lesz elűzni, hiszen továbbra is változatlanul hirdették a „szocializmus világméretű győzelmének a szükségességét.” [93]

Jugoszláviával kapcsolatban továbbra is törekedtek a viszonyok normalizálására. Hruscsov 1954. június 22-i levelére, amelyben – számos más kérdés mellett – a párt- és állami kapcsolatok helyreállítását szorgalmazta a két ország között, a jugoszlávok úgy válaszoltak, hogy a Szovjetunióknak tiszteletben kell tartania Jugoszlávia függetlenségét és szuverenitását, valamint be kell tartania a nemzetközi együttélés alapelveit. [94]

1955 januárjában a két ország öt év után először kereskedelmi

megállapodást írt alá, majd Hruscsov Bulganyin miniszterelnökkel együtt 1955. május 26. és 1955. június 2. között Jugoszláviába látogatott, és a belgrádi repülőtéren tartott beszédében bocsánatot kért a Sztálin idején Jugoszláviával szemben elkövetett „súlyos hibákért”. Tito 1955. június 29-i levelében kérte a Tájékoztató Iroda feloszlátását. Ezt a kérését – az érintett pártok hozzájárulásával – 1956 áprilisában Hruscsovék teljesítették. [95]

1956 nyarán a kelet-európai blokkon belül Lengyelországban és Magyarországon politikai erjedés kezdődött, amely Lengyelországban a volt ortodox, nacionalistának kikiáltott vezető, Gomulka visszahelyezésével „megfékezhetőnek” bizonyult. Az elégedetlenséget Lengyelországban békés úton sikerült rendezni, Magyarországon viszont nem. [96]

Kezdetben a magyarországi események elősegíteni látszottak a jugoszláv és a szovjet fél közötti közeledést, hiszen 1956 őszén Titónak sem állt érdekében, hogy Magyarországon egy demokratikus szocialista kormány sikeres legyen, mert bizonyította volna, hogy rendőrállami módszerek nélkül is lehet szocializmust építeni. [97] A magyarországi válság megoldásának „szovjet módszere” viszont Jugoszláviát ismét eltávolította a Szovjetuniótól, ugyanis miközben a jugoszláv pártvezetés nyilvánosan kiállt a magyarországi szovjet katonai intervenció mellett, és teljes támogatásáról biztosította a Kádár-kormányt, Nagy Imrééknek menedéket biztosított Jugoszlávia budapesti nagykövetségén, és hajlandó lett volna ugyanezt megadni nekik Jugoszlávia területén is. [98]

Az 1956-os magyarországi események bizonyították, hogy a XX. pártkongresszuson meghirdetett „szocializmushoz vezető utak különbözőségének az elismerésébe” nem tartozik bele a többpártrendszer és a Szovjetuniótól való félfüggetlenség, vagyis a semlegesség sem, hogy a fegyveres harc lehetővégezől ne is beszéljünk. [99] Sőt a magyar 1956 először bizonyította a szovjet vezetésnek, hogy a „szocializmushoz vezető utak különbözőségének az elismerése” elvezethet a szocializmus tagadásához, vagyis a kapitalizmushoz.

Moszkva „határozott fellépése”, vagyis a szovjet katonai intervenció ellenére a XX. pártkongresszuson meghirdetett irányvonal hosszabb távon végül még így is a szovjet befolyás visszaszorulását eredményezte.

Hruscsov nem volt képes Jugoszláviát visszacsalogatni a kelet-európai blokkba. [100] Kinával a Szovjetunió kapcsolatai a magyarországi események után, 1956 végén, 1957-ben romlottak meg. [101] Moszkvában 1957. november 14–16-án, 12 szocialista ország kommunista pártjának részvételével konferenciát tartottak, és ezen korrigálták az SZKP XX. kongresszusán megfogalmazottakat. Kinyilvánították, hogy a „szocialista országok kölcsönös viszonyának elválaszthatatlan része a kölcsönös testvéri segítség”, majd részletezték is, mikor „nem hagyhatják, hogy veszélyeztessék az elért eredményeket”. [102] Mivel értesültek a konferencia várható állásfoglalásairól, a jugoszlávok – korábbi ígéretük ellenére – nem vettek részt a tanácskozáson. [103]

A rakéatechnikában elért szovjet eredmények Hruscsovot annyira fellelkesítették, hogy 1962-ben Kubában akkor tette próbára az amerikaiak idegeit, amikor azoknak nukleáris ütéserőben 17-szeres fölényük volt. Főként ennek eredménye volt 1964. október 15-i bukása is.

A szovjet atombomba 1949-es felrobbantása után a Szovjetunió számára lehetővé vált, hogy globális hatalomként viselkedjen. A külpolitikában ez a békés egymás élés meghirdetésén és a szocializmushoz vezető utak különbözőségén kívül a Szovjetunió globális szerepvállalásának a meghirdetését jelentette. A kelet-európai

szövetségi rendszeren belüli konfliktusok közül a jugoszlávokkal megívott volt Moszkva számára a legtanulságosabb, de a Szovjetunió távol-keleti kötelezettségvállalásai is arra ösztönözték az orosz kommunista vezetőket, hogy a pánszlávizmust a tudományos életbe visszazorítva a szovjet állam globális küldetését tekintsék elsőlegesnek. Hruscsov az új helyzet kínálta veszélyeket és lehetőségeket is észrevette, de a párt első titkárának stratégiai mámorja, amely az 1962-es kubai rakétaválság során csaknem az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti nukleáris háború kirobbanásához vezetett, már a Kreml többi vezetőjének is túlzásnak tűnt. Alapjában véve azonban az általa kijelölt útról utódai, így Leonid Iljics Brezsnyev sem tértek le.

Brezsnyev első titkári székbe kerülése előtt egy évvel, 1963-ban a csehszlovák vezetés a harmadik ötéves terv kudarcával szembesült. Prágában gazdasági reformelképzeléseket dolgoztak ki, de ez sem segített. Csehszlovákia helyzete más volt, mint Magyarorszáké: a második világháború után győztes országnak számított, ezért területén 1968-ig nem állomásoztak szovjet csapatok. Mind a csehek, mind a szlovákok szlávok voltak, származásuk – és történelmi tapasztalataik – miatt is rokonszenvvel tekintettek a Szovjetunióra.

Prágában figyelembe vették a magyar forradalom tanulságait; gondosan el kívántak kerülni mindent, ami ürügyet adhat a Szovjetunióknak a beavatkozásra. Formailag minden a helyén maradt: Csehszlovákia tagsága a Varsói Szerződésen és KGST-n belül csakúgy, mint a kommunista párt „vezető szerepe”. Helyén maradt a szocializmus is – „csupán” emberi vonásokat kezdett magára öltetni.

Dubček vezetésével a csehszlovák kommunisták garantáltak néhány szabadságjogot, köztük a szólásszabadságot is. Am a szovjetek jól látták a prágai tavaszban rájuk leselkedő veszélyt, hiszen „a vélemény-, szólás- és gyülekezési szabadság biztosítása szükségszerűen többpártrendszerhez és szabad, demokratikus választásokhoz vezet”. Az ilyen választás pedig véget vet az intézményesített szocializmusnak, mivel a választók többsége dönthet úgy is, hogy nem akar semmiféle szocializmust, vagy a „szocializmus” címszó alatt valami egészen mást akar, mint ami létrejött. [104]

Ebbo a megközelítésből az 1968 augusztusában végrehajtott szovjet „internacionalista segítségnyújtás” teljesen logikus volt, hiszen az ekkor született Brezsnyev-doktrína alapján Moszkva nem is választhatott volna más utat. [105]

1968 egyértelműen bizonyította, hogy a Moszkva-központú, szláv magterületű állam külpolitikáját alapvetően nem (pán)szláv szimpátia, hanem más szempontok vezetik. Pofon volt ez főként a cseh értelmiségnek, amelyik addig nem feltételezte a „nagy szláv testvérokat”, hogy vérrel és vassal fogja elintézni a rokon szláv nemzet kezdeményezését.

Tizenkét év múlva, amikor a szovjet hadsereg már több mint fél éve Afganisztánban harcolt, 1980-ban Lengyelországban a gdan'ski hajógyárból indult hódító útjára egy alternatív szakszervezeti mozgalom, amely ismét a Szovjetunió hatalomgyakorlási mechanizmusát kritizálta. A Szolidaritás célkitűzése az volt, hogy legyenek az államtól és a párttól független szakszervezetek. A Brezsnyev-doktrína értelmében fegyveres erővel kellett volna levérni a mozgalmat, ám erre mégsem került sor.

1981 decemberében Jaruzelski tábornok szükségállapotot hirdetett ki, de a független szakszervezeti mozgalom felszámolása ezzel sem sikerült. A Szolidaritás a nyolcvanas évek meghatározó politikai mozgalma maradt mindvégig.

Ugyanebben az időszakban a Szovjetunióban a külpolitika feltételrendszere drasztikusan megváltozott. Míg korábban Moszkva

még a világ második legnagyobb szuperhatalma volt, az 1985 és 1991 közötti Gorbacsov-ido˝szakban e szuperhatalmi lét felmorzsolódásának lehetünk a tanúi. [106]

A Szolidaritás tevékenysége nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a szovjet diktatúra rendszere erodálódjon. Igaz, a lengyelek is szlávok, ám a 19. század elejéto˝l eltekintve a pánszlávizmus nem volt népszerű náluk. Az orosz pánszlávizmus megalkotói a 19. század második felében már egyértelműen a szláv ügy árulóiként ábrázolták o˝ket, ezért nem kellett egymásban „csalódniuk” az 1980-as években sem.

Az 1945 utáni fél évszázad történetének egyik tanulsága viszont, hogy a szovjet dominanciájú Kelet-Európában a nem szláv Magyarországon kívül a szláv Csehszlovákia és Lengyelország mutatott ellenállást a szintén szláv dominanciájú szovjet hatalmi berendezkedéssel szemben. Mindebbo˝l nem következik, hogy a pánszlávizmusnak ne lennének perspektívái térségünkben, hisz legutóbb a jugoszláviai háború során tapasztalhattunk erre utaló jeleket, napjainkban pedig a koszovói helyzet értékelésében – az orosz mellett – szerb és szlovák viszonylatban veheto˝ észre az egykori szóhasználat újjáéledése. Ami pedig az oroszok iránti rokonszenvet illeti, az energiapolitikában – az említett országok mellett – Bulgáriának, Macedóniának, de még Görögországnak is jók a pozíciói, hogy készpénzre váltsa a szimpátiát, különösen ha emellett geopolitikai érvek is szólnak.

[1] A doktrína ero˝teljes „ösztönzo˝je” az olasz és a német egységmozgalom volt. A konkrét területi elképzelések az 1860-as évek második feléto˝l jelentek meg Ivan Akszakov, Nyikolaj Danyilevszkij, Alekszandr Sztronyin, Alekszandr Kirejev tábornok, Konsztantyin Leontyjev és Fjodor Dosztojevszkij munkáiban. A doktrína az 1877–78-as orosz–török háborúban a cári külpolitikát ero˝teljesen befolyásolta.

[2] Az első világháború gyo˝ztes befejezéséto˝l I. Miklós Konstantinápoly és a tengerszorosok megszerzését remélte. Oroszországnak szövetségeseivel, Nagy-Britanniával és Franciaországgal 1915 márciusában végre sikerült megkötnie az úgynevezett Konstantinápoly-egyezményt. Ennek értelmében az antant gyo˝zelme esetén Oroszország megkapta volna Konstantinápolyt, a Boszporusz nyugati partvidékét, a Dardanellákat és Dél-Thrákiát. Bár a hadicélokak ekkor még pontosan nem konkretizáltak, nyilvánvaló volt, hogy Oroszországnak Ausztria–Magyarország és Németország területeibo˝l is jutott volna. Kohn, Hans: Pan–Slavism. Its History and Ideology. 2. ed., Revised. New York: Vintage Books, 1960 (a továbbiakban: Kohn 1960), 257–258. o. A Konstantinápoly-egyezmény megkötéséto˝l részletesen: Szazonov, Sz. D.: Végzetes évek. Genius Kiadás, é. n. (A továbbiakban: Szazonov 1919) 358–366. o., illetve röviden Lengyel István: Oroszország–Szovjetunió 1917–1939. Budapest: IKVA, 1991 (A továbbiakban: Lengyel 1991) 28–29. o.

[3] A háború közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Sarajevóban 1914. június 28-án szerb terroristák meggyilkolták Ferenc Ferdinánd trónörökösöt. Augusztus 5-én a Monarchia Oroszországnak is hadat üzent. Németország augusztus 1-jén Oroszországgal, két nap múlva Franciaországgal és Belgiummal lépett háborúba. Palotás Emil: Kelet-Európa története a XX. század első felében. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 69. o.

[4] „A legbiztosabb módszer, hogy Németországra érzékeny csapást mérjünk és világhatalmi törekvésében elgáncsoljuk, a Habsburg-monarchia ingadozó épületének lerombolása volt, amely már régen összeomlással fenyegetett, de létezésének utolsó napjáig megmaradt az európai zu´rzavarok fo´fészkének.” Szazonov 1919, 314. o.

[5] Szimbolikus, hogy Szentpétervárt, az orosz fo´várost (oroszul Szankt-Petyerburgot) néhány héttel a német hadüzenet után, 1914. szeptember 1-jéto´l Petrográdra „szlávósította” a cári kormányzat. Paléologue, Maurice: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982, 62. o.

[6] Szazonov külügyminiszter 1914. szeptember 14-én meghirdetett béketervében egy trialista, Ausztriából, Csehszlovákiából és Magyarországból álló átrendezést körvonalazott. „Bosznia, Hercegovina, Dalmácia, illetve Észak-Albánia a terv szerint Szerbiához kerül, a Németországhoz és a Monarchiához kapcsolódó lengyel területek pedig Oroszországhoz. Paléologue-gal beszélgetve azonban azt hangsúlyozta: „Ausztria–Magyarországot fel kell darabolni.” (1915. január 1.)” Ugyancsak 1914 o´szén jelent meg Moszkvában a jövo´ Európájának térképe, amelyen Csehország és Magyarország önálló államként szerepel; Szerbia az elo´bbiek mellett megkapja Horvátországot is; Macedónia Bulgáriáé, annak jutalmaként, hogy az antant mellé áll. Oroszországé Bukovina, Kelet-Poroszország, s a német és osztrák lengyel területekkel kiegészített Lengyelország. A Russzkoje Szlovo nevu´ orosz lap Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg Ausztria–Magyarország nemzeteihez intézett 1914. szeptember 15-i kiáltványának interpretálása szerint Erdély és Dél-Bukovina Romániával, Isztria és Dél-Tirol Olaszországgal egyesül. A lap úgy véli, hogy a független Ausztria feladata lesz Németország elválasztása a Közel-Keletto´l. A független cseh állam azért nem hozható létre, mert a cseh néprajzi és történeti határok között az ország tengeri kijárata nem oldható meg. Hangsúlyozza azonban Magyarország függetlenségét, amellyel 1849 hibáját teszi jóvá az orosz külpolitika. Majoros István: Vereségto´l a gyo´zelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1920). Budapest: Eötvös Kiadó, 2004, 216. o.

[7] 19. századi elo´zmények után az eurázsiai iskola vagy az eurázsiai imperializmus „klasszikus” képviselo´i, így Nyikolaj Trubeckoj herceg, Pjotr Szavickij, az orosz történelemben nem a szláv jellegnek, hanem a területnek, a geopolitikai tényezo´nek tulajdonítottak dönto´ jelento´séget.

[8] Kohn 1960, 279–282. o.

[9] Amint a császári Németország – a világháború veszteseként – 1918. november 11-én megadta magát a nyugati hatalmaknak, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1918. november 13-án a breszt–litovszki békét egy határozattal – annak összes elo´írásával – hatályon kívül helyezte. Lengyel 1991, 46. o.

[10] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1975 (a továbbiakban: Internacionálé dokumentumai 1975), 13–20. o., valamint az 1920-as szervezeti szabályzat uo. 53–57. o.

[11] Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a Kominternnek jó kapcsolatai voltak a térség (fo´ként) szláv nemzeteivel. Így már az alapító kongresszuson a világszervezet

elnökségének tagjai közé választották Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselőit. (Annak, hogy Magyarország, Németország és Svájc is az elnökség tagjai között volt, más oka van.) A Kommunista Internacionálé története. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1971 (a továbbiakban Internacionálé 1971), 50. o.

[12] Ilyen egyezményt korábban a Szovjetunió csak Törökországgal kötött 1920-ban. Niederhauser Emil megjegyzi: „Az együttműködés hamarosan katonai tere is kiterjedt, a német hadsereg szovjet területen tudott fegyverkezni, amit otthon a békeszerződés tiltott, ugyanakkor segítette is a szovjet hadsereg megszervezését. A jórészt titkos kapcsolatok... Hitler hatalomra jutása után sem szakadtak meg teljesen”. Niederhauser Emil: Kelet-Európa története, Budapest: História–MTA Történettudományi Intézete, 2001 (a továbbiakban: Niederhauser 2001/a), 247. o.

[13] Internacionálé 1971, 101. o., illetve 197. o. 1924-re az Egyesült Államok a Dawes-tervben felmentette Németországot jóvátételi kötelezettségei jelentős részének megfizetése alól, és tetemes angol–amerikai kölcsönt is kapott. Internacionálé 1971, 194. o.

[14] A „Kelet felé fordulást” a KI V. kongresszusán (1924. június 17.–július 8.) határozták el. Internacionálé dokumentumai 1975, 189–190. o. A megváltozott kínai helyzet értékeléséről a KI VB VIII. plenumán (1927. május 18–30.) l. uo. 268–273. o.

[15] Sesztakov A Szovjetunió népeinek rövid története címu”, 1937-es megjelenésu” tankönyvében a „Szovjetunió a szocializmus hazája”, amelynek „csodálatos történelmét jól kell ismernünk”. Kohn 1960, 285–286. o.

[16] 1935. október 5. és 13. között szovjet újságírók kéthetes utazást tettek Csehszlovákiában, és a cseh kormány is fogadta őket. Szlovákia a csehek kezében a „Vörös Hadsereg európai bejárata”. Ezt Ripka, Benes elnök újságíró barátja jelentette ki, amikor a Csehszlovákiába ellátogató szovjet újságíróktól így búcsúzott: „Biztosíthatjuk Önöket, hogy a bolsevikellenes rezsimektől körülvevett Csehszlovákia ezentúl a szovjetek bejárati kapuja lesz Nyugat- és Közép-Európa felé.” Majoros István: Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1940). Budapest: (MTA doktori disszertáció, kézirat), 2003 (a továbbiakban: Majoros 2003), 304–305. o.

[17] Csehszlovákiából kívántak például alkalomadtán csapást mérni Berlinre. 1935. április 8-án szovjet repülő tiszti bizottság érkezett Prágába, hogy a cseh repülőipart tanulmányozza. Május 30. és június 5. között cseh repülőraj érkezett Moszkvába. A tárgyalásokon szó volt arról, hogy a cseh repülőtereket átengedik a Szovjetuniónak. Augusztus 13. és 23. között a szovjet vezérkar volt főnöke delegáció élén részt vett egy cseh hadgyakorlaton. Szeptember 5. és 27. között viszont a cseh vezérkari főnök vett részt egy Kijev környéki orosz manőveren. 1935 őszétől a cseh tisztek rendszeresen ellátogattak a Szovjetunióba. 1936 februárjában Buharin, az Izvesztyija főszerkesztője érkezett Prágába. 1936 február–márciusban a szovjetek részt vettek a szlovákiai repülőtéri rekonstrukcióban. L. Majoros 2003, 304. o.

[18] A francia vezérkar 1933-as elemzése a Szovjetunióról még azt állapította meg, hogy belpolitikai problémái miatt nemigen táplálhat agresszív terveket. Négy évvel később a Vörös Hadsereg egyik

fo"tisztjével folytatott 1937. február 23-i beszélgetésre alapozott jelentés már megállapítja, hogy 1934 óta a szovjet vezetés meg van gy"zo"dvé egy Németországgal való háború elkerülhetetlenségé"l. Ez esetben a litvániai és a csehszlovák folyosót használná a Németország elleni felvonuláshoz. A dokumentum Vorosilov kijelentésére is hivatkozik, amely szerint a Szovjetunió háború esetén úgy védené meg magát, hogy az ellenfelet a saját területén veri meg, ami a szovjet vezérkarnak azt a szándékát jelzi, miszerint a Szovjetunió a határain kívül szándékozik offenzívát folytatni. L. Majoros 2003, 307. o.

[19] Oroszul I. V. V. Marjina: „Szlavjanszkaja igyeja v godi vtoroj mirovoj vojni (K voproszu o polityiceszkaj funkciji)”. In: Szlavjanszkij voprosz. Vehl isztoriji. Rosszijszkaja Akagyemija nauk, Insztyitut szlavjanovegyenyija i balkanyisztyiki. (szerk. Akszjonova, Je. P.–Gorjainov, A. N.–Dosztal, M. Ju.). Moszkva, 1997 (a továbbiakban: Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997), 172. o. (A teljes tanulmány uo. 169–181. o.)

[20] „A finnek vesztesége a téli háborúban körülbelül 23 000 elesett és 44 000 sebesült volt. A szovjet elesettek számáról szóló becslések 50 000 és 200 000 között mozognak.” Finnország története. (szerk. Halmesvirta, Anssi), Debrecen, 2002, 278. o. A téli háborút finn részr"l irányító Mannerheim marsall emlékiratai szerint a finnek közül 24 923-an haltak meg, és 43 557-en sebesültek meg. A szovjetek halálos veszteségét 200 ezerre teszi. Mannerheim, G.: A téli háború (1939–1940). Budapest: Püski, 1997, 80–81. o.

[21] A szovjet kormányzat már létre is hozta Karél–Finn Szovjet Köztársaságot abban a reményben, hogy a finnek majd ehhez csatlakoznak. A veterán finn kommunista, Kuusinen pedig már kormányt is alakított. Finnország megtámadásáért a Szovjetuniót kizárták a Népszövetségb"l. Niederhauser 2001/a, 255–256. o.

[22] Lengyel 1991, 139. o.

[23] Davies, Norman: Európa története. 2. kiadás, Budapest: Osiris Kiadó – 2000, 2002 (a továbbiakban: Davies 2002), 948. o.

[24] A németek Bulgáriában azért jelentek meg, hogy a görögországi brit befolyásnak „gátat állítsanak”. 1941. február 28-án Schullenburg moszkvai német nagykövet felkereste Molotov külügyi népbiztost, és közölte vele, hogy másnap a németek bevonulnak Bulgáriába, amire Molotov egy nappal kés"bbi állásfoglalásában úgy reagált, hogy a „német kormány nyíltan megszegte a szovjet érdekeket”. L. Czettler Antal: A II. világháború rejtett ero"vonalai. Budapest: Kairosz Kiadó, 2006 (a továbbiakban: Czettler 2006), 110–111. o.

[25] A németek az első két hónapban legalább háromszor annyi szovjet páncélost pusztítottak el, mint amennyivel 1941. június 22-én támadást indítottak. Annak ellenére, hogy az év végéig több mint 20 ezer szovjet repü"gépet semmisítettek meg, 1942 közepé"l légi fölénye ismét Sztálinéknak volt, ami „a szovjet hadiipar nyomasztó fölényét bizonyította”. Czettler 2006, 124–125. o.

[26] A Szovjetunió muzulmán népeinél ekkor cserélték a leninizmus kezdeti szakaszában bevezetett latin betü" s ábécéket cirill betü"sökre. A 18. században a Volga alsó folyásához telepített németek, akik az orosz föderáció területén 1924-ben elsőként kapták meg az autonóm jogállást, szinte pillanatok alatt elveszítették azt. Sztálin

minden formalizmust kiiktatva már a német támadást követő napokban elhatározta nemcsak autonómiájuk felszámolását, hanem szétszórásukat is a Szovjetunió területén. A Volga alsó folyásánál kegyetlen oroszosítás kezdődött, amely még a helységneveknek sem kegyelmezett. Az sem segített, ha az illető várost Marxról vagy Engelsről nevezték el. Kohn 1960, 291. o.

[27] Marjina a cikkében Zsdanov Molotovnak címzett feljegyzését idézi, amelyet V. P. Zolotov dolgozott ki, s lehet belőle következtetni a hivatalos szovjet álláspontra. Az 1939. június 29-i feljegyzés elutasítja mind Bakunyint, mind Konsztantyin Akszakov hagyományos pánszlávizmusát. Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 171. o.

[28] 1941. november 8-án a Vörös Hadsereg katonáit Sztálin „nagy elődeik: Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkoj, Kuzma Minyin, Dmitrij Pozsarszkij, Alekszandr Szuworov és Mihail Kutuzov dicső példájával” lelkesítette. Az ortodox egyház szentjeit, a „cári reakciót” szolgáló orosz tábornokok mindegyikét az „internacionalista és forradalmi” Vörös Hadsereg példaképeivé tették. A háború éveiben az „orosz anyaföld” tömjénezése teljesen kiszorította a „szovjet hazáét”. Figyelmen kívül hagyták a nem oroszok nemzeti érzéseit. Alekszandr Szuworov gróf (1729–1800), aki Nagy Katalin idején rendkívüli kegyetlenséggel verte le Pugacsov parasztfelkelését, majd 1795-ben a lengyeleket, Napóleon elleni sikeres európai hadjárata miatt 1941-től kezdődően a szovjet kommunista ifjúság egyik legfontosabb hőse lett. Még Alekszej Bruszilov, az 1917 májusában kinevezett új orosz vezérkari főnök is felkerült a hősök listájára, holott annak idején a bolsevikok mindent megtettek megbuktatásának érdekében. Kohn 1960, 293. o.

[29] Sztálin ezzel kapcsolatos leggyakrabban idézett, 1945. május 24-i beszédében „a nagy orosz nemzetet” dicséri, amely „kiemelkedő szerepet játszott a német fasiszták felett aratott győzelemben.” A beszédet a Kremlben a Vörös Hadsereg parancsnokainak adott banketten mondta el. Kohn 1960, 297. o.

[30] Megszűnt a Kalmük Autonóm Szovjet Köztársaság, a Krími Tatár Autonóm Szovjet Köztársaság, valamint Észak-Kaukázusban a Csecsen–Ingus és a Karacsaj Autonóm terület. Lakosságukat az előtűk teljesen ismeretlen közép-ázsiai területekre deportálták. Szülőföldjük helységneveit szinte kivétel nélkül megváltoztatták, és oroszokkal, valamint más nemzetiségűekkel telepítették be. Erre magyarázatot a szovjet vezetés nem adott. „Hivatkozási alap” a kollektív felelősség, pontosabban: a kollektív bünyösség volt. Kohn 1960, 296. o.

[31] Marjina az Össz–Szláv Bizottság létrehozásáról: Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 173. o.

[32] Sosztakovics a következőképpen adta meg az alaphangot: „Büszke vagyok rá, hogy orosz, szláv vagyok. A szláv nemzetek dicső nemes családja bátran fogja valóra váltani a történelem által rá bízott küldetést!” Alekszej Tolsztoj a Pravdában a következőket írta a szlavofil történelemszemléletről: „Felül kell vizsgálnunk a szláv nemzetek történelmét. Ezer év során a mi fiatal szláv vérünk felfrissítette Bizáncot. A szlávoknak köszönhetően Bizáncnak sikerült ősi civilizációját megerősítenie és átadnia a feudális Európának. A szorgalmas, szabadságszerető, békés és kulturált szláv nemzeteket kelet felől az egész világot leigázni szándékozó

nomád birodalmak, nyugat felé pedig középkori császárok kívánták meghódítani. Erozfeszítései hiábavalónak bizonyultak. Ezek a keleti és nyugati agressziók a szláv világ bátor ellenállásába ütköztek. A szláv nemzeteknek az európai humanizmus kialakításában betöltött szerepét mind a mai napig nem értékelték érdemeihez méltóan.” Amit eddig egyetlen szláv kongresszusnak sem sikerült elérnie, a hivatalos támogatásnak köszönhetően most megvalósult. 1943 januárjától havonta jelent meg a Szlavjanye (Szlávok) című folyóirat. Kohn 1960, 300–301. o.

[33] Az addigitól eltérő módon és alapon kezdték el szervezni a munkát. Ugyanebben az évben különbizottságokat alakítottak a szláv fiatalság, a szláv tudósok és a szláv nők közötti munka céljaira. Internacionálé 1971, 471–473. o.

[34] A szláv nemzetek 1944. május 25-i kongresszusán R. W. Seton-Watson elnöklete alatt többnyire az Angliában ideiglenes száműzetésben tartózkodó szlávok vettek részt. Kohn 1960, 301. o.

[35] „A krími háború ugyanis véget vetett a jobbagyságnak. Ez alkalommal, a háború következtében el fogjuk temetni ennek a jobbagyságnak a gyermekét, a cári rezsimet, titkosrendőrségével és csendőrségével együtt.” Sztálin 1905-ös brosúrájából idézi Kohn 1960, 298. o.

[37] „A szlávoknak lehetőséjük nyílik arra, hogy felépítsék társadalmukat. Mi legyen a programjuk?

A szlávok közös természetű faji, nyelvi és kulturális csoportot alkotnak. Olyan geopolitikai és gazdasági blokkot, amely döntő tényező az európai béke megőrzésében. A német kapitalizmus alóli felszabadulásuk érdekében a szláv nemzeteknek technikailag fejlett nemzetgazdaságot kell létrehozniuk, amely képes lesz biztosítani függetlenségüket. Belső struktúrájuknak demokratikusnak, szabadnak és szociálisan igazságosnak kell lennie.” Idézi Kohn 1960, 303. o.

[38] Az emigrációban tevékenykedő Benes csehszlovák elnök többször is felajánlotta 1942 folyamán Kárpátalját a szovjeteknek, és hajlandónak mutatkozott egy csehszlovák–lengyel államszövetség elfogadására is. Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Politikatörténeti Füzetek 10. Budapest: Napvilág Kiadó, 1998 (a továbbiakban: Zseliczky 1998), 66–67. o.

[39] 1942 során foglalkoztatta őket egy lengyel–csehszlovák közös állam gondolata, illetve megfordult a fejükben egy bolgár–jugoszláv államszövetség terve is, de alapvetően „függetlenségpártiak” voltak. A Benes csehszlovák elnökkel való találkozón is részt vevő Korneycsuk feljegyzéseiből viszonylag sokat tudunk az új szláv- (1943. december) politika hatalmi vonatkozásairól és jellegéről is. Lásd Marijina cikke. Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 175. o.

[40] A bolgár–jugoszláv államszövetség először a föderatív berendezkedés mikéntje körüli vitán, továbbá a britek tiltakozásán bukott meg. Sztálin ugyanis látszólag kezdetben hajlott volna rá, de elhalasztotta a terv megvalósítását. Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 178–179. o.

[41] Sztálin megbecsüléssel szólt a németekről, akik – szerinte – 15

év múlva megpróbálnak revánsot venni. És hogy ne legyen erre lehető"ségük, vagyis ne tudjanak újabb háborút indítani, ezért van szükség a szláv nemzetek szövetségére. „Mi új szlavofilok, kommunisták, ha akarják bolsevikok vagyunk. Azt gondolják rólunk, hogy mindenütt a szovjet rendszert akarjuk bevezetni. Ez nem igaz. (...) Mi azt akarjuk, hogy minden népnek olyan rendszere legyen, amelyet megérdemel. Nem kívánunk Csehszlovákiában szovjet rendszert meghonosítani” – mondta Sztálin. Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 180. o.

[42] A Külpolitika folyóirat 1996. 3–4. száma közölte elő"szőr. Közreadta és a bevezető tanulmányt írta Baráth Magdolna. Majszkij írása a következő címet viseli: I. M. Majszkij memoranduma „A jövő" világ kívánatos alapelveiről" (1944. január 11.) Ebben megállapítja, hogy a „Szovjetunió"nak és Csehszlovákiának közös határral" kell rendelkeznie. Egyrészt a Szovjetunió, másrészt Finnország, illetve Románia között „kölcsonös segítségnyújtási egyezményeket kell kötni", a nevezett országok területén „katonai, légi és tengeri bázisoknak a Szovjetunió rendelkezésére bocsátásával. (...) Németországot a háború után legalább 10 évre meg kell szállniuk a szövetségeseeknek, szét kell darabolni néhány kisebb-nagyobb független államra.” Németh István: Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig. Budapest: Aula Kiadó, 2004 (a továbbiakban: Németh 2004), 46. o.

[43] „Magyarországot (az) Erdéllyel kapcsolatos... területében csökkenteni kell a néprajzi elv követésének alapján. Magyarországra jóvátételt kell kiróni, és a háború utáni első években nemzetközi elszigeteltségben kell tartani. (...) Minden lehető"séget fel kell használni Törökország mint a tengerszorosok »o"re« szerepének gyengítésére.” Majszkij úgy gondolta, szerencsés lenne, ha Japántól Dél-Szahalint és a Kuril-szigeteket a Szovjetunió háború nélkül kapná meg. Ugyanakkor biztos volt abban, hogy a háború utáni 5–10 évben a Szovjetunió"nak szüksége lesz Anglia és az Egyesült Államok segítségére. A memorandumban írtakat némileg kiegészítve megállapítható, hogy Majszkij tervezete a háború utáni idő"szakra vonatkozóan a Szovjetunió számára négy prioritást határozott meg. Elő"szőr is a Szovjetunió biztonságának megteremtését egy 30–50 éves békeidő"szakra. Másodsor: az ország határainak kiterjesztését. Harmadsor: az antifasiszta koalíció fenntartását. Negyedsor: a Vörös Hadsereg által megszállt országok belső berendezkedésének „demokratikus” átalakítását. Németh 2004, 43–45. o.

[44] Diószegi István: „XX. századi egyetemes történet 1997/1”. In: XX. századi egyetemes történet. 1. kötet, 2. kiadás (szerk. Diószegi István–Harsányi Iván–Krausz Tamás–Németh István). Budapest: Korona Kiadó, 1997 (A továbbiakban: Diószegi 1997, 1. köt.) 524–525. o.

[45] Jaltában beszéltek az új, „nyugatra tolt” lengyel határokról, ellenben a többi európai határkérdés itt még nem került szóba. Ázsiát illetően más volt a helyzet. Jaltában ugyanis a Szovjetuniót egy titkos jegyző"könyv felhatalmazta arra, hogy elfoglalhatja az ún. Kuril-szigeteket, ha megtámadja Japánt. Davies 2002, 981. o., valamint Büky Barna: Visszapillantás a hidegháborúra. Budapest: Balassi Kiadó, 2001 (A továbbiakban: Büky 2001), 38. o.

[46] A potsdami konferencia 1945. július 17. és augusztus 2. között ülésezett. Összefoglalva Diószegi 1997, 1. köt. 525. o.

[47] Vita alakult ki arról, hogy a nagyhatalmak, illetve a szovjet

kormány mennyire tették magukévá ekkor a „kollektív felelősség” illetve a „kollektív bünyőség” elvét. Csehszlovákiából és Lengyelországból több mint nyolcmillió németet telepítettek ki. Könyvének A német nemzetiségű lakosság kitelepítése címu fejezetében Balogh Sándor rövid és pontos összefoglalót ad a témakörroól. Ennek érdekessége, hogy – amint Balogh Sándor fogalmaz –: „nem állítható, hogy a szövetséges nagyhatalmak Potsdamban a német kérdés megoldását illetően egyértelmuően magukévá tették volna a kollektív felelősség elvét, de ennek az ellenkezőjét sem lehetne fenntartás nélkül állítani”. Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. A fegyverszünettoól a békeszerződésig. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1982 (a továbbiakban Balogh 1982), 77–78. o., illetve a könyv jegyzetanyagában a szövetségesek ezzel a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásait gyűjtötte össze. Balogh 1982, 302–303. o.

[48] Sok más forrás mellett érdemes idézni a Pravda 1945. május 12-i számából Benes köztársasági elnököt: „Minden bünyős megbüntetése után a németek és magyarok nagy többségének el kell mennie ebből az államból.” Idézi Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Budapest: Héttorony Kiadó, é. n. (1994, a továbbiakban Fülöp 1994), 33. o.

[49] „A szovjet kormány úgy véli – írja Molotov külügyi népbiztos –, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.” V. M. Molotovnak a C. Kerr moszkvai brit nagykövethez intézett 1943. június 7-i levelében olvashatók a fenti sorok. Balogh 1982, 303–304. o.

[50] „...a szovjet fenyegetés fokozatosan bontakozott ki, általában nem jellemezte a náci látványos brutalitása, és nem irányult közvetlenül sem az Egyesült Államok vagy Nyugat-Európa ellen.” Büky 2001, 47. o.

[51] Sztálin Jaltában 20 milliárd dollárnyi háborús jóvátételt követelt megállapítani Németország terhére, amelynek a felére igényt tartott. A brit külügyminiszter Eden megjegyezte, hogy országa nem kíván olyan helyzetbe kerülni, hogy „a jóvátételi követelések miatt Németország finanszírozására és élelemezésére kényszerüljön”. Büky 2001, 37. o. Ennél aztán a valóságban már 1945 végén rosszabb is bekövetkezett: miközben az angolok és amerikaiak élelmiszert és energiahordozókat hoztak be Németország nyugati részébe, a szovjet fél még nagyobb ütemben vitt ki mindent az ország keleti határan. Büky 2001, 56. o.

[52] A rendezés háttérroól konkrétan Kárpátalja a szovjet–csehszlovák diplomáciai rendezkedés tükrében (1945 nyaráig). Zseliczky 1998, 127–151. o.

[53] „Kárpát-Ukrajna (a csehszlovák alkotmány megnevezése szerint: Podkarpatská Rus)...a lakosság részéroól kinyilvánított óhajnak megfelelően és a két Magas Szerződő Fél közötti baráti megegyezés alapján egyesül ősi hazájával, Ukrajnával és ennél fogva az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság részévé válik.” Szerződés a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és a Csehszlovák

Köztársaság között Kárpát-Ukrajnára vonatkozóan (Moszkva, 1945. június 29. Németh 2004, 49. o. A szerzőés teljes szövege: uo. 49–51. o.)

[54] Az 1945. június 29-én bekövetkezett területváltozásról, arról, hogyan fogadta ezt a magyar Külügy, illetve a közvélemény, jó összefoglalót ad Fülöp Mihály. Fülöp 1994, 37–38. o.

[55] Az 1913-ban Romániának átadott Dél-Dobrudzsát az 1940-es craiovai szerzőés értelmében Bulgáriához csatolták, ami a párizsi békeszerzőés értelmében Bulgáriánál maradt, s így ez a terület ma is Bulgária része. Akadémiai kislexikon 1. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 434. o. A második világháború két vesztes országa (Bulgária és Románia) között 1940-ben húzott határok tehát változatlanok maradtak.

[56] A romániai belpolitikai élet áthangolását Sztálin személyes megbízottjaként Visinszkij (szovjet külügyminiszter-helyettes volt ebben az időben) személyesen irányította. A legkritikusabb időszakokban látogatott Bukarestbe, és a tárgyalásairól készített szigorúan titkos feljegyzéseket Oroszországban 1998-ban publikálták. Tri vizita A. Ja. Visinszkovo v Buhareszt (1944–1946 gg.). Dokumenti rosszijszkij arhivov (szerk. Carevszkaja, T. V.–Jermakova, D. A.–Muraskova, G. P.–Noszkova, A. F.–Pokivajlova T. A.–Voloktyina, T. V.). Moszkva: „Roszpen”, 1998 (a továbbiakban: Carevszkaja–Jermakova–Muraskova–Noszkova–Pokivajlova–Voloktyina 1998).

[57] Sztálin erre használta fel román–magyar vonatkozásban Erdély kérdését, vagyis a román–magyar területi vitát. De ez az indoklás sem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy Magyarország miért nem tarthatott meg vagy kapott vissza a második világháború utáni párizsi békében, ha 22 ezret nem is, de legalább 11 ezer négyzetkilométernyi területet Romániától, hisz Románia és Magyarország között a feszültséget ebben az esetben talán még sikeresebben lehetett volna gerjeszteni, ha Sztálinnak tényleg ez volt a célja. Fülöp Mihály–Vincze Gábor: Vasfüggöny keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 14. o. A bevezető tanulmány nemcsak az 1945 és 1948 közötti új feldolgozásokat ismerteti, hanem kitér a magyar és a román pártvezetés tárgyalásainak ismertetésére, a Magyar Autonóm Tartomány romániai megalakulásával kapcsolatos helyzet ismertetésére is, nem hanyagolva el a legújabb orosz, román és magyar történelmi feldolgozások ismertetését sem. Uo. 7–48. o.

[58] A pánszláv kongresszusnak 1946 decemberében három napirendi pontja volt: 1. A szláv nemzetek szerepe a világméretű harcban a békéért és a demokráciáért. 2. A szláv nemzetek hozzájárulása a világ kultúrájához. 3. A szláv együttműködés szervezeti kérdései.

[59] Oroszul M. Ju. Dosztal: „Belgradszkij szlavjanszkij kongressz pobegyityelej fasizma. (1946)”. In: Szlavjanszkoje dvizsenyije XIX – XX vekov: Szjezdi, kongresszi, szoveszcsanyija, manyifeszti, obrascenyija (szerk. Bogatova, G. A.–Gorjainov, A. N.–Dosztal, M. Ju.). Moszkva: Rosszijszkaja Akagyemija nauk, Insztyitut szlavjanovegyenyija i balkanyisztyiki, 1998. 226–240. o.

[60] Mi történt volna, ha nincs a dicsoéses felszabadító Vörös Hadsereg? A Szovjetunió falként állt a fasiszta agresszió útjába,

megszámlálhatatlan áldozattal... tengernyi vér árán szabadította fel szláv nemzeteinket. Idézi Kohn 1960, 306. o.

[61] Gyilasz a szlávok békéért és demokráciáért vívott küzdelmét elemezte, míg Grekov a világkultúrához való szláv hozzájárulásról beszélt. A kongresszus végén bizottságot választottak, amelybe az öt állam mindegyikéből öt embert választottak. Az elnök a jugoszláv Maslaric vezérrnagy lett. Egy orosz, egy lengyelt, egy csehet és egy bolgárt választottak meg alelnöknek. Nem Moszkva, hanem Belgrád lett a bizottság székhelye. A kongresszus után, 1947 márciusában, Moszkvában a régi szláv bizottságot a Szovjetunió Szláv Bizottságaként szervezték újjá Gundorov tábornok elnökletével. Alelnökei Alekszandr Voznyeszenszkij, a leningrádi egyetem rektora, Alekszandr Pallagyin, az Ukrán Tudományos Akadémia elnöke és Jakub Kolasz fehérorosz költő, a Fehérorosz Tudományos Akadémia alelnöke lett. A „Szlavjanye” (Szlávok, Szlávság) című havilap, amely eddig a Moszkvai Szláv Bizottság folyóirataként jelent meg, 1947-től kezdve a Szovjetunió Szláv Bizottságának lapjaként látott napvilágot.

[62] Oroszul l. <http://www.oldgazette.ru/lib/stalin2/02.html>.

[63] Ez az 1946. február 9-i, ún. választási beszéde Sztálinnak arról szólt, hogy „a világkapitalizmus... kríziseken és katasztrófákon keresztül halad előre. (A második világháborúban aratott győzelem) mindenképp azt jelenti, hogy a szovjet társadalmi rendszer győzött... győzelmünk azt jelenti, hogy a szovjet fegyveres erőket nyerték meg a háborút.” Sztálin 1941 óta nem fogalmazott ennyire élesen. L. Európa kettészakítása és a kétpólusú rend születése (1945–1949) (szerk. Mezei Géza). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2001 (a továbbiakban: Mezei 2001), 170–171. o.

[64] Ebben szerepelt a híres fordulat „a vasfüggöny” Stettintől Triesztig való „leereszkedéséről”, amely mögött „sehol sincs igazi demokrácia” és „rendőrállamot megvalósító kormányzatok terjednek szét Moszkvából”. (A teljes beszédet l. Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései (szerk. Halmosy Dénes). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985 (a továbbiakban: Halmosy 1985), 60–69. o. Elhangzásának pontos dátuma: 1946. március 5. Churchill ekkor már jó egy éve nem volt miniszterelnök, de mondandójának súlyt adott, hogy a Missouri állambeli Fultonban hallgatói között ott volt az Egyesült Államok elnöke – Harry Truman azonban ekkor még hallgatott. A brit külügyminisztérium 1946 tavaszán jutott arra a következtetésre, hogy „Németország keleti fele és Kelet-Európa visszavonhatatlanul... Oroszország uralma alá kerül”.

[65] Összefogott értékelést ad Barbara Jelavich, akinél arról olvashatunk, hogy a felkelés, illetve a polgárháború során Görögországban többen haltak meg, mint a második világháborúban. A görög felkelőknek ártott a Tito–Sztálin viszály is, a jugoszlávok és a bolgárok adtak nekik támogatást, míg a szovjetek nem. Lásd Jelavich, Barbara: A Balkán története 2. kötet. XX. század. Budapest: Osiris Kiadó–2000, 1996 (a továbbiakban: Jelavich, B. 1996. 2), 273–276. o.

[66] 1947. március 12-én hangzott el az amerikai kongresszushoz intézet üzenet formájában. Legteljesebben a Halmosy-szöveggyűjteményben olvashatjuk el: „Truman üzenete a

kongresszushoz”. Halmosy 1985, 120–125. o.

[67] Lásd Davies 2002, 1002. o.; valamint Németh 2004, 7. o.

[68] Marshall amerikai külügyminiszter beszéde a Harvard Egyetemen (1947. június 5.). Németh 2004, 79–80. o.

[69] 1947. szeptember 22–27-én a Szovjetunió és hat európai népi demokratikus ország kommunista pártjának, valamint a francia és az olasz kommunista pártnak a képviselői az egyik Wroclaw melletti helységben elfogadták, hogy „a világon két tábor alakult ki: az imperialistaellenes demokratikus, illetve az imperialista”. Az 1986-ban Magyarországon megjelent felső oktatási tankönyv megjegyzi, hogy „ezzel figyelmen kívül hagyták a kínai forradalom jelentőségét és a gyarmati népek nemzeti felszabadító mozgalmait”. A Tájékoztató Irodáról azt írja, hogy annak „nem volt döntési joga, nem hozhatott mindenki számára kötelező erejű határozatot, soőt formálisan még tanácskozási joggal sem ruházták fel. A résztvevők azt sem tisztázták világosan, hogy az »összehangolás« a tevékenység milyen területeire terjedjen ki.” Balogh Sándor–Gergely Jenő–Izsák Lajos–Föglein Gizella: Magyarország története 1918–1975. Budapest: Tankönyvkiadó, 1986 (a továbbiakban: Balogh–Gergely–Izsák–Föglein 1986), 184. o. A Kominform orosz elnevezése: „Informacionnoje bjuro kommunyisztjicseszkih partyij”, orosz mozaikszóval élve: „Informbjuro kompartyij”.

[70] „Jóllehet a Tájékoztató Iroda létrehozásakor kinyilvánították, hogy nem az 1943-ban feloszlatott Kommunista Internacionálé felelevenítéséről van szó, a gyakorlat... hamarosan megmutatta, hogy a szervezet kezdettől magára vállalta nemcsak a tagpártok, hanem a kommunista mozgalom egészének az orientálását is, túllépve a nevében jelzett tájékoztatási funkción.” XX. századi egyetemes történet, 1. kötet, Európa (szerk. Németh István) Osiris Kiadó, Budapest, 2006 (a továbbiakban: Németh 2006, 1.), 406. o.

[71] A bukaresti Kominform-találkozón, amelyre a jugoszlávok nem mentek el, a szervezet tagjai kizárták Jugoszláviát a szervezetből, és kemény hangú nyilatkozatot fogadtak el. Jelavich B. 1996. 2., 286. o.

[72] A pontos kiváltó okokat máig nem ismerjük, ellenben éppen a Jugoszlávia elleni 1948. július 12-i határozat kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a Tájékoztató Iroda valójában ugyanúgy, mint ahogy korábban a Kommunista Internacionálé, a Szovjetunió politikájának eszköze volt. A „Kominform nacionalizmussal vádolta a jugoszláv pártot”, amiért Titóék „azonosítani kezdték a Szovjetunió külpolitikáját az imperialista hatalmak külpolitikájával”. In: A szocialista világrendszer. A szocializmus építésének kérdései a Szovjetunióban, az európai, ázsiai szocialista országokban és Kubában (Szöveggyűjtemény a tudományos szocializmus tanulmányozásához) 1. kötet (Nemzetközi dokumentumok, Szovjetunió, ázsiai szocialista országok és Kuba) (szerk. Bakos Károly–Szokolay Katalin, kézirat). Budapest: Tankönyvkiadó, 1987 (a továbbiakban: Bakos–Szokolay 1987), 1. köt. 15., 22. o.

[73] Jelavich, B. 1996. 2., 287. o.

[74] Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. Az állami és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok (az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István). Budapest: MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995

(a továbbiakban: Kiss–Ripp–Vida 1995), 5–6. o.

[75] A görög polgárháború 1949 szeptemberében ért véget. Jelavich B. 1996. 2, 276. o.

[76] Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP arcívumaiból 1985–1991 (szerk. Baráth Magdolna–Rainer M. János): Budapest: 1956-os Intézet, 2000 (a továbbiakban: Baráth–Rainer 2000). 249. o.

[77] Fejto Ferenc találóan jegyzi meg: „Sztálin és munkatársai... mindenekelőtt készpénzre akarták váltani a győzelmet. Előre akarták tolni védelmi vonalaikat Németországgal vagy inkább bármelyik másik hatalommal szemben, amely majd Németország örökébe lép, mint Nyugat-Európa uralkodó hatalma. ... a Szovjetunió a közvetlen előnyök kedvéért eljátszotta a világ legnagyobb hatalmának barátságát... Sztálin »földi« fogalmakban gondolkozott egy olyan történelmi pillanatban, amikor a levegő vált a döntő elemmé; „kormányokban” gondolkodott egy olyan történelmi pillanatban, amikor az ipari kapacitás vált meghatározó jelentőségűvé.” Fejto Ferenc: A népi demokráciák története 1–2. Budapest–Párizs: Magyar Füzetek, 1991. (A továbbiakban: Fejto 1991, 1. k.) 9. o.

[78] „Az 1947 és 1950 közötti szovjet magatartás inkább felgyorsította, mint megakadályozta a Washington fennhatósága és támogatása mellett formálódó nyugat-európai integrációt. Sztálin nemigen érezte, hogy Prága, Berlin, majd Korea elleni lépései mekkora ösztönzést jelentettek a nyugat-európai egységesülés szempontjából, és mennyire súlyosbították Moszkva biztonsági problémáit.” Mezei 2001, 18. o.

[79] A konfliktus hátterében néhány terület hovatartozásának a kérdése is szerepet játszott. Titóék vitatták Trieszt Olaszországhoz, Dél-Karintia Ausztriához és Makedónia egy része Görögországhoz tartozásának jogszerűségét. Ezen kívül Tito olyan balkáni föderáció létrehozásában gondolkodott, amely kezdetben Jugoszláviát és Bulgáriát foglalta volna magába. Más országok csatlakozása esetén valós lehetőség nyílt volna arra, hogy Tito ennek az államszövetségnek az elismert vezetőjévé váljék. 1947 végén Tito és Dimitrov Bledben kijelentette, hogy döntött az államszövetség fokozatos létrehozásáról. 1948. január 28-án a Pravda olyan cikket publikált, amely szerint az említett országoknak „nincs szükségük semmilyen mesterséges vagy elhibázott államszövetségre”. Ezzel szemben 1948. február 10-én Sztálin egy szovjet–jugoszláv–bolgár megbeszélés keretében kifejtette, hogy mégiscsak szükség van bolgár–jugoszláv föderációra, kétségtelenül arra számítva, hogy az alkalmazkodóbb bolgárok segítségével lehetősége lesz Belgrád lépéseinek ellenoázására. 1948. március 1-jén aztán már Jugoszlávia utasította vissza a bolgárokkal való államszövetség gondolatát. Deutscher, Isaac: Sztálin. Politikai életrajz. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990, 575–576. o., illetve Vert, N.: Isztorija szovetszkovo goszudarsztva 1900–1991. Vtoroje iszpravlennoje izdanyije. Perevod sz franczuskovo. (Az eredeti kiadás címe: Werth, Nicolas: Histoire de L’Union Soviétique. 1900–1991. Presses Universitaires de France). Moszkva: Progressz–Akagyemija, 1994 (A továbbiakban: Vert 1994). 360–362. o.

[80] Vert 1994, 361. o.

[81] Németh 2006 1., 406. o., illetve Mezei 2001, 361–364. o.

[83] Harenberg, Bodo: Az emberiség krónikája. Budapest: Officina Nova (Copyright Dortmund, 1984), 1990. 983., 987. o.

[84] L. Büky Barna összefoglalóját a koreai háborúról. Büky 2001, 79–83. o.

[85] A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumában ekkor kezdtek a Tito elleni merénylet előkészítésébe, amelyből végül Sztálin 1953. márciusi halála után nem lett semmi. L. Sztálin terve Tito meggyilkolására. Dmitrij Volkogonov orosz hadtörténész fedezte fel a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumában (MGB). Közli Mezei 2001, 360–361. o.

[86] Jelavich B. 1996. 2., 286–287. o.

[87] Hruscsov helyzetét megkönnyítette, hogy 1955-re a Szovjetunió hamarabb sikerült közép-hatósugarú, majd 1957-re interkontinentális ballisztikus rakétákat kifejleszteni, mint az Egyesült Államoknak. „1955-ben a Szovjetunió már képes volt a közép-hatósugarú ballisztikus rakéta (az SS–3) tömeges előállítására, 1957-ben már több mint 8 ezer kilométer távolságra kilótt egy interkontinentális ballisztikus rakétát, amelyhez ugyanazt a hajtóművet használta fel, mint amelyikkel a Föld első műbolygóját, a Szeptnyikot 1957 októberében Föld körüli pályára bocsátotta.” Ahogy Paul Kennedy írja: „Washington megrázta... hogy az egyensúly a szovjetek oldalára billent.” Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992, 365. o.

[88] A két ország között 1953 nyarán nagyköveti szinten állították helyre a diplomáciai kapcsolatokat. Az érdemi tettekre még egy évet kellett várni, mivel az 1953-ban újra külügyminiszterre kinevezett Molotov ellenezte a közeledést. Időt vett igénybe az is, hogy – hosszú idő óta először – a szovjet párt előzetes konzultációt folytatott az érintett kelet- és nyugat-európai kommunista pártokkal. Hruscsov az SZKP KB nevében 1954. június 22-én levéllel fordult a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottságához a két ország között az állami és pártkapcsolatok helyreállítására. Kiss–Ripp–Vida 1995, 5–6. o.

[89] <http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt>.

[90] Büky 2001, 104. o.

[91] Lenin szótárában a „békés egymás mellett élés” kategóriája ugyanis nem szerepelt. Az imperialista hatalmakkal ugyanis Lenin kizárólag rövid távon tudott elképzelni békét. A végleges békét nála az imperialisták nélküli világ, a szocialista köztársaságok szövetsége tudta volna csak biztosítani.

[92] Avtorhanov, Abdurahman: Szila i besszilije Brezsnyeva. Polityicseszkije etjudi. Frankfurt/Main: Possev Verlag, 1979 189. o. Ez gyakorlatilag ugyanazt jelentette, mint amit a II. Internacionálé „revizionistának” és sokszor gyalázott, javarészt nyugat-európai, szociáldemokrata politikusai a század első felében többször is elmondtak, amiért az esetek többségében a kommunisták korábban „opportunistának” bélyegezték őket.

[93] Ugyanígy az „Amerikai Egyesült Államok nukleáris

fegyverkezése megfékezésének” fontosságát. Bezborodov 2001, 134. o.

[94] Hangsúlyozták azt is, hogy a szovjet–jugoszláv közeledés „nem árthat Jugoszlávia nyugati gazdasági kapcsolatainak.” Kiss–Ripp–Vida 1995, 6. o.

[95] Uo., 8–10. o.

[96] 1992 végére vették elő a különböző oroszországi levéltárakból az 1956-ra vonatkozó, addig ismeretlen szovjet dokumentumokat, és nemcsak magyarul, hanem oroszul is publikálták. A kötet az 1992-es kiadás, az ún. „Jelcin-dosszié” újryomása. Szovetszkij szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. (szerk. Orehova, Je. D.–Szereda, V.T.–Sztikalin, A. Sz.). Moszkva: Rosszpen, 1998.

[97] Hruscsov és Malenkov 1956. november 2-án Jugoszláviába repült, és Brioni szigetén Titóékkal tárgyalt. A Jugoszláv Kommunista Szövetségének az SZKP számára írt november 6-i levele arról szól, hogy „egyetértettek abban, hogy Nagy Imre kormánya megtisztította az utat az ellenforradalom számára”. Sztikalin, A., Sz.: Prervannaja revoljucija. Vengerjszkij krizisz 1956 goda i polityika Moszkvi. Moszkva: Novij Hronograf, 2003 (a továbbiakban: Sztikalin 2003), 194–195. o.

[98] Azzal, hogy 1956 november 22-én Nagy Imréék Jugoszlávia budapesti nagykövetségén való tartózkodásának vége szakadt, tehát szabadult meg a jugoszláv vezetés, viszont Belgrád kapcsolata Moszkvával ezután igen feszültté vált. Kiss–Ripp–Vida 1995, 19–27. o.

[99] Sztikalin 2003, 223. o.

[100] 1956. november 22., Nagy Imréék elrablása a budapesti jugoszláv követségről tovább élte a szovjet–jugoszláv viszonyt. A szovjetek és a jugoszlávok céljai ellentétesek voltak. Hruscsovék a gyakorlatban azt szerették volna elérni a jugoszlávok szocialista táborba vonásával, hogy Jugoszláviát politikailag és gazdaságilag ismét szovjet ellenőrzés alá helyezték, valamint lazítsák kapcsolatait a Nyugattal. A belgrádi vezetés viszont amellet, hogy normalizálni kívánta kapcsolatait Moszkvával és a szocialista országokkal, fenn kívánta tartani jó viszonyát a nyugati államokkal is. A jugoszláv vezető k a sztálini rendszert bírálták, és a jugoszláv modellt állították szembe vele. A kedvező fordulat reményét 1957 nyarán a Malenkov–Molotov–Kaganovics-féle pártellenes csoport puccskísérlete hozta. 1957 augusztusának elején Hruscsov és Tito Snagovban találkozott. Tito megígérte, hogy a Kádár-kormányt elismerik, és azt kérte, hogy Nagy Imrééket ne állítsák bíróság elé. Viszont a kommunista pártok novemberre tervezett értekezletén a szovjetek sztálinista szellemű határozatokat kívántak elfogadni, ezért aztán a jugoszlávok nem is vettek ezen részt. (A program a kínaiak ízlése szerinti volt.) 1958 tavaszán – kínai ösztökélésre is – a „nemzetközi munkásmozgalomban” a jugoszlávellenes álláspont kerekedett felül. (Ennek is szerepe volt Nagy Imre 1958. június 16-i kivégzésében.) Hruscsov azonban nem engedett teljes mértékben a kínai nyomásnak, így Jugoszlávia eltávolodott ugyan a bloktól, de ezekben az években immár nem azonosították a nyugati imperialistákkal, mint Sztálin idején. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. december–1959. február. A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok. (Az iratokat gyűjtötte,

válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István), Budapest: MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1997 (a továbbiakban: Kiss–Ripp–Vida 1997), 5–14. o.

[101] Kínát Jugoszlávia „saját útjának engedélyezése” (1955), Albániát és Romániát pedig már a szovjet–kínai rivalizálás bátorította fel. „A Szovjetunió a KGST-n belüli szorosabb integráció meghiúsulása után visszatért a kétoldalú egyezmények módszeréhez.” (1963 szovjet–csehszlovák, 1964 szovjet–NDK, 1965 szovjet–lengyel „barátsági, kölcsönös segítségnyújtási és együttműködési” szerződés.) Németh 2006 1., 419. o..

[102] Hangsúlyozták, hogy a szocializmus építésének „közös törvényszerűségei” vannak minden országban. Ezek közül érdemes kiemelni néhányat: „a kommunista párt vezető szerepe, a fő termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a mezőgazdaság szocialista átalakítása, a szocializmus vívmányainak védelme a külső és belső ellenség támadásával szemben, a proletár internacionalizmus érvényre juttatása”. Részletesebben l. Németh 2006 1., 417. o.

[103] A Szovjetunió és Jugoszlávia között 1958-ban jegyzékháború bontakozott ki, de Hruscsov nem hagyta, hogy végül a korábbi évekhez hasonlóan súlyosan elmérgeződjen a jugoszláv–szovjet viszony, ugyanis „sem a Nyugattal, sem a harmadik világgal kapcsolatos szovjet külpolitikai elképzelésekbe nem illeszkedett a jugoszláv kapcsolatok további rontása”. „Hruscsovnak... elsőrendű érdeke volt, hogy a szocialista tábor helyreállított egysége ne a kínai nyomásnak megfelelő resztalinizációs politikán, hanem saját elképzelésein alapuljon. A Szovjetunió végül mégis kénytelen volt tudomásul venni Jugoszlávia külön útját, azt, hogy a jugoszlávok újabb néhány évre kivonták magukat a blokkpolitika köréből. Moszkva külpolitikai érdeklődése egyre inkább a harmadik világ felé fordult. Így aligha engedhette meg magának, hogy az el nem kötelezett országok mozgalmában vezető szerepre pályázó Jugoszláviával – mint blokkon kívüli szocialista országgal – a kemény, néha durva szembenállás politikáját folytassák.” Kiss–Ripp–Vida 1997. 15. o.

[104] Büky 2001, 232–233. o.

[105] „Elozór nyugati elemzésekben bukkant fel a Szovjetunió és szövetségesei 1968. augusztus 21-i inváziója után. Valójában már a hidegháború kezdete óta érvényesült az az elv, hogy a Szovjetunió beavatkozott azon szocialista államok belügyeibe, amelyekben a szocializmus létét veszélyeztetve látta, vagy úgy ítélte meg, hogy az illető ország ki akar lépni a szovjet katonai szövetségből. Ilyen értelemben a Brezsnyev-doktrínát már 1953-ban Kelet-Németországban, illetve 1956-ban Magyarországon is alkalmazták.” (1-es jegyzet) Baráth–Rainer 2000, 288. o.

[106] A Szovjetunió idején a rendszer sikerét világpolitikai teljesítményében mérték. „A szovjet rendszer birodalmi logikájának megfelelően a hatalom maximalizálásának szinte egyetlen eszközévé lépett elő a tágabban értelmezett külpolitikai siker. (...) A Szovjetunió stratégiai helyzete a világban soha nem volt olyan kimagasló, mint a gorbacsovi reformok hajnalán... a nyolcvanas évek végére ez a helyzet alapvetően megváltozott... a külpolitika már a késői gorbacsovi korszakban lekerült a hatalmi piramis tetejéről. A szovjet elit feláldozhatónak tartott 1989-re bizonyos pozíciókat... a kül- és belpolitika közötti ok-okozati viszony megfordult.” Deák

András: Az orosz külpolitikai gondolkodás története (1992–1997).
Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005, 30–31. o.